

ბატონ-ყმობა

საქართველოში

რუსეთთან შეერთებამდის.

ისტორიული გამოკვლევა

ა. ხახანაშვილისა.

ტფილისი, 1890 წ.

სტამბა-ლიტოგრაფია კ. ი. მესხიევის და ს. ა. პოლეტაევისა.

წი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

ავტორი კარგად ჰგრძნობს, რომ გამოკვლევა მისი ბატონ-ყმობის შესახებ სუსტი და დაუმთავრებელია. მან განიზრახა თავის წერილების ცალკე წიგნად გამოცემა იმ აზრით, რომ კრიტიკას მისცეს საშუალება უფრო ადვილად გადაათვალიეროს და უჩვენოს გამოკვლევის ნაკლულევანებანი.

ავტორი ისარგებლებს დამფასებელთა შენიშვნებით, რომ შევსებული და შესწორებული გამოსცეს იგივე გამოკვლევა რუსულს ენაზედ.

ამ წიგნის დამატებად პირველად იბეჭდება წერილი: „ქართული ფული მე-XVII და მე-XVIII საუკუნეებისა“.

ბატონ-ყმობა საქართველოში

რუსეთთან შეერთებამდის.

ბატონ-ყმობას საქართველოში ჰქონდა ბევრი საერთო მხარე ამ გვარსავე წყობილებასთან ევროპასა და რუსეთში ფეოდალობასავათ ¹⁾ იგი არ არის საკუთრება გერმანელ და რომაელ ერებისა, არამედ იგია მსოფლიო ამბავი, რომლის კერძო განსხვავებანი დამოკიდებულნი არიან ერის ხასიათზედ და იმის ისტორიულ განვითარების სვე-ბედზედ. ჩვენს ყურადღებას მივაქცევთ როგორც ერთ ნაირს შედეგს, აგრეთვე განმასხვავებელ ელემენტებსაც, რომელიც ჩვენებურმა ბატონ-ყმობამ შეიხორცა, გამოიხატა ჩვენს მეფეთა კანონებში და განხორციელდა ცხოვრებაში.

ბატონ-ყმობა ყველგან და ყოველთვის იყო პირველად აშენებული მამულის მფლობელობას ნია-

1) Происхождение феодализма. П. Виноградовъ, გვ.

3. Родовое устройство Дагестана, М. Ковалевскій. „Юрид. В.“ 1888, XII, გვ. 524.

დაგზედ. მას ედო სარჩულად ეკონომიური დამოკიდებულება მამულის პატრონთა და მის მკეთებელთა შორის, იგი აშენდა პირველად მატერიალურს უფლებაზედ და მხოლოდ შემდეგ ჩვეულებით მიღებული

დედა-აზრნი განმტკიცებულ იქმნენ იურიდიულის სანქციით. ამ საფუძველზე დაიბადნენ-კოლონატი რომის იმპერიაში, ვასალიტეტი საშუალო საუკუნეებში-და ბატონ-ყმობა რუსეთში. ჩვენშიაც ბატონ-ყმობას ჰქონდა იგივე დასაწყისი, დამყარებული მამულის მფლობელობაზედ.

თუ ახლო დავაკვირდებით ბატონ-ყმობას, მასში აღმოვაჩენთ, გარდა ამ ეკონომიურის საფუძვლისა, პოლიტიკურს მიზეზსაც, რომელიც გახდა აგრეთვე ბატონ-ყმობის შემოქმედ ძალად. ძველის დროებისაგან დარჩენილ ჩვეულების გამო ომში ძლეული მძლეველის მონად, ყმად გახდებოდა ხოლმე. გამარჯვებული ძლეულს უყურებდა როგორც უსულო ნივთს (res), ან პირუტყვს, და, მოკლებული ყოველს კაცობრიულს ღირსებას, იგი გათანასწორებული იყო ხართანა და ცხენთან. ფრაზების კანონებში ვკითხულობთ დადგინებას, რომელიც თანასწორად იხსენიებს პირუტყვსა და ყმას: „თუ ყმამ, ან ყმის ცოლმა, ან ცხენმა, ან ხარმა“... სასჯელი ერთ ნაირია ამათთვის.

ეს კაცის დამამცირებელი ჩვეულება – ტყვის მო-

-7-

ნად წაყვანა²⁾ – ჩვენში ამ საუკუნის დასაწყისამდე ძალიან იყო გავრცელებული, ძველს ბერძნებთან ჩვენი წინაპარნი სხვათა შორის ამ ცოცხალის საქონლითაც აღებ-მიცემობდნენ³⁾. ბრძოლაში დარჩენილ დავლასა და ტყვეს სახელმწიფო ჰქოფდა თავის და კერძო, პატრონთა შორის. ასე გაიყვეს დორიელებმა ილოტები ძველს სპარტაში. პატრონი ნაბოძებ ტყვეს ჰხმარობდა სახლში და ჰხდიდა აღებ-მიცემობის საგნად, როცა იგი აღარ აძლევდა იმედს გამოსარჩომ სამსახურისას. კატონი, რომაელთა მწერალი ურჩევს. ბატონებს, ამ გვარი გამოუსადეგარი მონა ჩქარა მოიშორონ თავიდან. აქედგან წარმოსდგა მეორე სათავე-

მონობისა, სყიდვა-გასყიდვა ტყვედ აყვანილის კაცისა. ჩვენში ნასყიდი მონა უკეთეს მდგომარეობაში იყო, ვიდრე ტყვე: ტყვე, ამბობს ვახტანგ მეფე, „სყიდულ-ზე უფრო ყმა არის“ (ვახ. კანონები, § 254), მაგრამ რა განსხვავება იყო მათ შორის, ამისი ცნობა არ მოიპოვება.

მესამე სათავეს ბატონ-ყმობისას წარმოადგენენ თავისუფლად შესულნი პატრონის მფარველობის ქვეშ:

²)Курціусъ. Исторія Греціи, I, 341 _2; Brosset, Introduction, 82. Прор. Іезекииль. Эзекииль. ХУП, 13 –14. Крест, гуд., 26; Церк. г., გვ. 153.

³) აღბუღას კნონბი, § 91(ქართულ ქრისტომატიკაში დ. ჩუბინაშვილისა; რუსულს ენაზედ § 92).

-8-

ესენი იყვნენ უცხო ტომთა ჩამომავალნი, ან სხვა მხრიდგან მოსულნი უმამულონი, როგორც რომაელთა კლიანტები, რომელნიც არსებობისათვის გაცხადდნენ⁴). თუ ერთის მხრით პოლიტიკური დეღვა ატანდა ძალას უცხო კაცს შესულიყო ძლიერის კაცის მფარველობის ქვეშ, მეორეს, მხრით ეკონომიური ხელმოკლეობა, უმამულობა ხდიდა იმას მიწის მფლობელის ყმად. აქედგან მიწათ-მფლობელი იყო ბატონიცა და პატრონიც უთვის-ტომო, უმამულო, გადმომარდნილის გლეხისა, რომალიც ბატონის მიწის ფემ-მუშავებელისაგან ბოლოს ყმადაც გადიქცა. ერთის სიტყვით, ეკონომიურმა მდგომარეობამ გახადა თავისუფალი კაცი ყმად. აგრეთვე ტყვის ყმად გადაქცევაში ამ ეკონომიურს საფუძველს უპირატესობა ეძლევა პოლიტიკურ მიზეზთან შედარებით: ტყვე გახდა მონად და ყმად იმიტომ, რომ იმისი ძალ-ღონე გამოსადეგი იყო, პატრონისათვის მიწის შესამუშავებლად სახლში მოსახმარისად, და არა უსარგებლო საგანს წარმოადგენდა აღებ-მიცემობისათვის.

4) Я прибылъ изъ Эрзерума, амბოზს გრიქოროვი и такъ какъ не имѣлъ земли, то отдалъ себя въ крестьянство Мцхетскому Собору („Кавказъ“, 1864 г., № 84).
გიორგიშვილი მიდის ყმად თუმანიშვილთან, რადგან ბატონი არა მყავდა სხვა მხრიდან მოსულსაო (Крестьян. грам., 59; об. კიდევ Церков. гудж., გვ. 19, 153; Brosset. Introd., 82).

-9-

ჩვენ არა ვართ იმ აზრისა, რომ ყველა ისტორიული ამბავი და მოვლენა ავხსნათ ეკონომიურს ნიადაგზედ დაბადებულ მიზეზით. ჩვენ ვამბობთ, რომ ამ საბუთს დიდი ძალა ჰქონდა ბატონ-ყმობის სათავეში და განვითარებაში; ამასთანავე ვაღიარებთ, რომ იმისი გაძლიერება იყო შედეგი მთავრობის განკარგულებისა, ხელმწიფის სურვილისა: ბოძება მამულისა გლეხებითურთ ეკვლესია-მონასტრებისთვის, ბატონ-პატრონებისათვის გახდა უაღრეს საგძლად ბატონ-ყმობის მსვლელობაში. შემდეგ პოლიტიკური და ეკონომიური გარემოებანი მხარ და მხარ ჰმოქმედობდნენ ამ წეს-წყობილების გასამტკიცებლად.

II

ბატონების უძრავს ქონებას შეადგენდა, გარდა მამულისა (მამეული, დედეული, საგვარეულო მიწა-წყალი), მეფის ნაწყალობები, „ნაბოძები“. უკანასკნელი შეადგენდა არა სრულს საკუთრებას პატრონებისას, არამედ დროებითს სასარგებლოს, ჯილდოს სამხედრო ანუ სამოქალაქო მოღვაწეობისათვის, მეფისა და ტახტის ერთგულებისათვის. მეფე გიორგი აძლევს (1584 წ.) თავისს ერთგულს ყმას ჯანდიერიშვილს დიდის ხნის სასარგებლო სამსახურისათვის ოც-და ცხრა კომლს გლეხს „ყოველის იმათის შეძლე-

-10-

ბით“⁵⁾. მეფე ლუარსაბი აძლევს შალიკაშვილს სოფ. აბანოს იმ სამსახურისათვის, რომელიც შალიკაშვილმა გაუწია მეფეს ქვიშხეთში, როცა თითონ ხანს ეომებოდა⁶⁾. მეფე თეიმურაზი აძლევს ბარათაშვილს ერთს ოჯახს გლეხისას ჯილდოდ ოტია ბეჟაშვილის დაჭერისთვის⁷⁾.

მეფე აძლევდა მამულს მეფის შვილებს საუფლისწულოს (უძღლს), თავად-აზნაურებს, მოქალაქეებს⁸⁾. და ეკლესია-მონასტრებს სულის მოსახსენებლად. მეფე ერეკლე ურბნისის სობოროს სწირავს მამულს გლეხებით, რათა ყოველს წელიწადს იმის სულესათვის აღაპი გაჰმართონ (Церк. г. 1789 წ.)⁹⁾. მეფის შვილები (ბატონიშვილები) თავის მხრივ აძლევდნენ მამულს საუფლისწულოდამ (Двор. Гр, გვ. 6, 23). ბატონებიც ასახლებდნენ გლეხებს ბოძებულს მამულ-

⁵⁾ Двор, гр., 3; იხ. კიდევ დ. აქტი 1586 წ., 1602 წ., 1622 წ. 1629 წ. („за преданность царскому дому“), სიგელი 1654 წ., 1656 წ. „заботились о престолѣ и царствѣ“), 1746 წ.

⁶⁾ Двор. Гр., გვ. 4., იხ. კიდევ იხ. სიგელი 1633 წ., 1692 წ. 1693 წ. (გურამიშვილს), 1764 წ., 1798 წ.

⁷⁾ Дв. Гр., გვ. 6, 12; სიგელი 1764 წ., 1801 წ.

⁸⁾ მეფე ლუარსაბი აძლევს ქალაქის ამირს სოფ. ქაშლახის (Дв. г., 1602 წ.), საუფლისწულო (Двор. гр., 23).

⁹⁾ იხ. Цер. г., 1519 წ.) 1477 წ., 1495 წ. (გვ. 132), 1499 წ., 1618 წ.

ზედ. უმაღლეს პატრონად ბოძებულის. მამულისა ითვლებოდა ჯერ მეფე-ბატონი, მერე ბატონ-პატრონი და შემდეგ დროებითის სარგებლობის უფლება რჩებოდა მის შემმუშავებელს. „ნაბოძების“ გადაცემა დროებითს პატრონს არ შეეძლო: თუ საბატონოს რამ იყოს, ამბობს მეფე ვახტანგი: ან ბატონს ებოძებინოს, იმას ვერ გასცემს, ბატონს უნდა ჰკითხოს, ბატონზედ ჰკი-

დია (ვახტ. კანონები, § 233; აღბულ. კანონები, § 76). როგორც ვასსალი თავის სიუზერენის დაუკითხავად ვერ განაგებდა მამულს, აგრეთვე ჩვენშიაც ამ გვარსავე წესსა და ჩვეულებას მისდევდნენ, ვასსალს ჰქონდა *dominium utile*, სიუზერენს *dominium directum*.

როგორც დასავლეთს ევროპაში კონტრაგენტების – მამულის მფლობელისა და იმის შემმუშავებლის – გამოცვლით საჭირო იყო, ხელწერილის განმეორება ინვესტიტურით და ჰომაჟით, აგრეთვე ჩვენშიაც ახალის მფლობელს მიეცემოდა განახლებული სიგელი და გუჯარი მამულის ხმარებისათვის¹⁰). განმეორების განსამტკიცებლად დროებითი მფლობელი აძლევდა ბატონს რაიმე სასყიდელს (გურიაში 500 მარჩილს) და წინად ბოძებული მამული უკან უბრუნ-

¹⁰) Цер. Гудж., 12, 96, 97, 125, 126; Двор. гр., გვ. 22; Акты Кавказ. Арх. Ком., т. I, გვ. 2, 8, 15.

- 12 -

დებოდა¹¹). ყმა (ვასსალი) აძლევდა პყრობას ერთგულის სამსახურისას¹²). მეფის უფლობა ბატონზედ და ამ უკანასკნელისა მამულის დროებითს მფლობელზედ იქიდანა სჩანს კიდევ, რომ „ამოვარდნილი“ (Быморочное) მამული უბრუნდებოდა ან მეფეს, ან ბატონს, ან ეკკლესიას, ერთის სიტყვით, იმას, რომლისაგანაც მიღებული ჰქონდა მიწა-წყალი¹³). მეფე და ბატონი ამ ამოწყვეტილის მამულს არიგებდნენ სურვილისამებრ¹⁴) მაშასადამე, მეფე ბატონს, ბატონი მიწის შემმუშავებელთ უყურებდნენ, როგორც დროებითს მფლობელებს. სიგელისა და გუჯარის განახლება, სასყიდლის მიცემა ხელ-წერილის განმეორებაში ცხადად ამტკიცებს ამ გვარს ხასიათს მიწის მფლობელობისას.

მამული (მამეული) უდრის რუსების „вотчи-

На“-ს, „ნაბოდები – „пожалованное помѣстье“-ს.

¹¹⁾ Археолог, путешествие по Гуріи и Адчарѣ, Бакрадзе, გვ. 297, 302.

¹²⁾ Двор, гр., გვ. 17, 19, 22, 43. Церк. гудж., 11, 29. Археолог, пут., 299, 305, 318.

¹³⁾ 1. cit. „Выморочный имѣнія переходятъ къ помѣщику, который распоряжается по своему усмотрѣнію“, Двор, гр., 23. შეად. დასავლეთ ევროპაში Вызинскій. Панство и свящ имперія.

¹⁴⁾ ნახე Бакрадзе. Археол. путеш., 305.

-13-

„ნაბოდები“ რუსეთშიაცა და ჩვენშიაც ეძლეოდათ იმ პირობით, რომ სამხედროს და სამოქალაქო მოელეობა ¹⁵⁾, საზღვრების გამაგრება მიეღოთ თავის თავზედ ამ „ნაბოდებით“ გაბედნიერებულთ. რასაკვირველია, „ნაბოდები“ ამ შემთხვევაში გადადიოდა შთამომავლობაზედ მხოლოდ მაშინ, როცა მამრობითი მემკვიდრე რჩებოდა¹⁶⁾. დედაკაცს არ შეძებლო შეესრულებინა ის უპირატესი მოვალეობა, რომელიც დაკავშირებულია ლაშქარ-ომიანობასთან. ამიტომაც პირველად რუსეთშიაცა და ჩვენშიაც მდედრობითი სქესი მოკლებული იყო უფლებას დამკვიდრებულიყო „ნაბოდებს“ მამულში. ვახტანგ მეფე ბრძანებ, დედაკაცს „მამულთან“ ხელი არა აქვს, ბატონისა არის... თუ შვილი¹⁷⁾ ჰყავს, მამულს ვერავინ წაართმევს, შვი-

¹⁵⁾ ასე იყო ევროპაშიაცა და რუსეთშიაც). Roth. Beneficial wesen feudilitat, 333.

¹⁶⁾ მამრობითს მემკვიდრეობას უძევს რელიგიური საფუძველი. ძველს რომსა და საბერძნეთში მხოლოდ ვაჟიშვილი იყო მემკვიდრე და მასთანავე მამის მომხსენებელი ღმერთების (ლარების წინაშე). ამის კვალს ვხედავთ აწ ოსებსა და სვანებში. სვანი ეძებს მემკვიდრედ ვაჟიშვილს, რომელმაც უნდა მოიხსენოს მამის სული. „ივერია“, 1888 წ. # 118. Ковалевскій. Древній законъ и совр. обычай, т. I. гл. II. შეად. Fustel de Coulanges. La cité antique и Мэна. Древній законъ и обычай.

ლისა არის¹⁸⁾. პილიტიკურმა გარემოებამ, ეკონომიურმა მოთხოვნილებამ, კაცობრიულმა გრძნობამ ამ ჩვეულებას მოუღო ბოლო, მამეული და ნაბოდები (ВОТЧИНА და ПОМѢСТЬЕ) გააერთა და ორივე გახადა¹⁹⁾ ბატონის საშვილიშვილო, სამკვიდრო ქონებად²⁰⁾. ნაბოდებისა და მამულის გაცემის უფლება თანასწორად მიეცა ბატონს, იგი გახდა „ნაბოდების“ პატრონისაგან მამულის ბატონად.

მამულზედ, ნაბოდებზედ დასახლებული იყოს ნასყიდი, ანუ ვალ-გადუხდელად დარჩენილი გლეხი, სახასო, ანუ ნაბოდები გლეხი და ყმა. სხვის მამულზედ მოსახლ-კარე გლეხები განიყოფებოდნენ სამ სახედ, ანუ კლასად: სახელმწიფო ანუ სახასო, საბატონო ანუ საპატრონო, საეკკლესიო ანუ სამონასტრო. გლეხებში განირჩეოდნენ მსახური, ნაყიდი, ნაბოდები, ვალ-გადუხდელი, თავის ნებით შესული და რთული ტიპი ყმა. ვახუშტი მსახურს არჩევს გლეხთაგან, მაგრამ ამ უკანასკნელთა შორის იგი ვერ ჰპოვლობს განსხვავებულს ეკონომიურს ყოფას. „ხოლო

¹⁸⁾ პეტრე დიდის კანონით 1714 წ. (о единовластии) „ВОТЧИНА“ და „ПОМѢСТЬЕ“ გაერთდნენ.

¹⁹⁾ წინად-კი მეფისა ანუ ბატონის დაუკითხავად ვერ მოიხმარებდა. დვ. P., 31.

²⁰⁾ შვილდი, ესე იგი ვაჟიშვილი. ამას შეეძლო მამის მოვალეობა აესრულებინა და მამულიც ამას რჩებოდა.

სოფლიერნი, ამბობს ვახუშტი: 1) ერისთავნი; 2) მთავარნი; 3) აზნაურნი; 4) ვაჭარნი; 5) მსახურნი და 6) მუშაკნი გლეხნი („ისტორი“, გვ. მე-4).

მსახური (serviteur) იყო დაახლოებული პირი ბატონისა (гнѣжій слуга Русской Правды). მსახურთ-უხუცესი იყო მესამე ხარისხის ხელის უფალი²¹⁾. მათ ჰქონდათ დიდი მნიშვნელობა, როგორც ministerial-ს გერმანელ ერთა შორის. მსახური იდგა გლეხსა და აზნაურს შორის, მისი სისხლი ღირდა 1200 თეთრი²²⁾, თუ იგი მისსა პატრონსა აზნაურის შვილად ჰყვეს²³⁾. ვახტანგის კანონით, მისი სისხლი ორჯელ მეტად ღირდა, ვიდრე გლეხისა: პირველის სისხლი ღირდა 240 მან., მეორესი 120 მან²⁴⁾. ესე იგი მსახურის სისხლი ღირდა იმდენადვე, რამდენადაც მთავარ-დიაკონისა და მესამე ვაჭრის სისხლით²⁵⁾, მსახური

²¹⁾ Wakhoucht. Gèogr., 19.

²²⁾ აღბუღას კან., § 8 და 10.

²³⁾ თეთრი – ერთი შაურია. Brosset. Hist. de la Geographie, Introd., 81.

²⁴⁾ ვახტანგის კან., §§ 32 და 33. Brosset. Introd., p. 101.

²⁵⁾ ვახტანგის კანონები, § 32.

ხშირად გადადიოდა აზნაურთა წოდებაში²⁶⁾. ფულის მაგიერად ძველად გლეხის სისხლში აძლევდნენ ძროხებს. „გლეხის კაცის სისხლში ძროხა იყო გაჩენილი, რომე ერთის გლეხის სიკვდილისათვის სამოცი ძროხა იყო გაჩენილი“. ესე იგი თითო ძროხა ორის მანეთის ფასად იყო დადებული. შემდეგ სისხლის ფასმა იმატა. მეფე ერეკლეს დადგინებით (1786 წ.) თუშისა, ანწუხისა და ქართლელის სისხლი 30 თუმნამდე ავიდა, რათა მოესპო კაცის კვლა და ავაზაკობა.

ნასყიდი (полный холопъ). ვალის გადასახდელად, ანუ სხვა ვაჭირების გამო გლეხი გაიყიდდა თავის თავს და ამით აძლევდა ბატონს უფლებას მოეხმარა

იგი, როგორც ნასყიდი ყმა. „ანუ სყდნენ თავის ცოლშვილს, უფრსს ვაჟიშვილს“ სახლობით²⁷). იგი გაიყიდა თავს სრულის თავის ჩამომავლობით, საუკუნოდ, სამკვიდროდ (кр. гр., 7). თავის გასყიდვაში პირობას სდებდა და სიგელით მტკიცდებოდა მისი თავისუფალი მოქმედება, რომ იგი ხელს იღებს თავისუფლებაზე და ხდება ბატონის ყმად („на вѣчныя времена“). ასე იყოს რუსეთშიაც, სადაც თავის გამსყიდველი გლეხი აძლევდა პირობას „работать на землевладельца безъисходно, вѣчно“. მე-XVII საუკ.

²⁶) ვახტანგის კანონები) § 18.

²⁷) Кресть. гр., გვ. 9, 15, 30. Brosset.Introd. 82

გამსყიდველი იღებდა ფულს, რამდენზედაც ფულს დააჯერებდა. Кр гр., 73.

-17-

ხელ-წერილით მონად აძლევდა ბატონს მთელს ჩამომავალს შტოს²⁸). მე-XVII საუკუნემდე არა გვაქვს ცნობა, რომ საქართველოში ყმად თავის გასყიდვა ყოფილიყოს გავრცელებული ჩვეულებად. პირველი ყმა ბატონისა იყო ტყვედ აყვანილი კაცი, რომელიც ვახტანგის კანონით „სყიდულზედ უფრო ყმა-არის“ (ვახტ. კანონები, § 254). რამდენად ძველია ჩვეულება ყმად თავის გასყიდვისა, არ ვიცით. ეს-კი შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ გიორგი მეფის კანონებმა სრულებით არ იცის ბატონ-ყმობა. აღბუღამ მხოლოდ ომში იცის დარჩენილი ტყვე, მაგრამ იმის მდგომარეობაზედ არას გვაუწყებს. შესანიშნავია ერთი მუხლი²⁹) აღბუღას კანონებისა: „თუ გლეხისა სხვას წარმავალსა გასწიოს ანუ მოგვაროს შინა იგი გლეხი და მის ხელთა მისცეს იგი გლეხი, რომელსაცა, ნუცა გლეხი გლეხს მკვიდრად ირჩის მართებს, არსა სყიდვისა იგი ღირსა, ოდესცა მან ანუ ნასყიდმან კაცმან იმოვნოს, რაცა გამოედოს, ანუ მკვიდრ-

მან ბატონმან მიუშოროს, აღიღოს და კაცი გაუ-

²⁸⁾ Запись 1687 г. „жить, мнѣт за господиномъ съ женою и дѣтьми, а. по мнѣ и внучатамъ моимъ“. В. Ключевскій. „Рус. М.“ 1886, 1887 г. Крѣи. право.

²⁹⁾ აღბუღას კანონები, § 72.

-18-

შვას“. ამ მუხლის აზრის გაგება ფრიად ძნელია; ეს-კი, თუ არ ვცდები, შეგვიძლიან ესთქვათ, რომ ნასყიდს გლებს აღბუღა დროებით ყმადა ჰხდის, იგია nexus, დროებითი მოვალე და უნდა განთავისუფლდეს, როცა ვალს გადაიხდის. ამ გვარი დამოკიდებულება რუსეთშიაც იყო ცნობილი (закладничество, закупъ).

ვფიქრობ, რომ ძველად ყმად თავის გასყიდვა არ იყო ხშირი ჩვეულება. თვით ვახტანგ მეფე არა ჰხმარობს „ნასყიდს“ გლებს მე-204 მუხლამდე: შემდეგ ვხედავთ როგორც ნასყიდს, აგრეთვე „ნაქირავებელ“ კაცს, რომლის სისხლი ბატონს „არ ემართლება“, თუ იგი კაცი გაგზავნილი სალაშქროდ, ან წყალზედ მოკვდეს ³⁰⁾). სიგელებიც გლების მიერ თავის თავის გასყიდვისა ეკუთვნის XVII სასუკ.

არ შეგვიძლიან არ შევნიშნოთ აქ გავლენა ბერძენთა კანონებისა ³¹⁾, რომელმაც, როგორც ვნახავთ, საშინელი ბეჭედი დაასვა მე-204 მუხლიდან დაწყებული. როგორც აღბუღას კანონები გვჩვენებენ და სიგელები გვიმტკიცებენ, პირველი საფუძველი ყმობისა, გარდა ტყვისა, რომელიც შეუცილებელი ყმა იყო

³⁰⁾ ვახტანგის კანონები, § 229.

³¹⁾ ბერძენთა კანონებს დიდი გავლენა ჰქონდა რუსეთზედაც. ჩვენში საბერძნეთიდგან გავრცელდა პრინციპები რომაელთა უფლებისა.

-19-

ბატონისა, დასდო ვალის ამღებმა, რომელიც ვალის გადახდის შემდეგ უნდა განთავისუფლებულიყო.

ნასყიდ-ნაბოძები თავისუფლად შესულისაგან ეტყობა განირჩეოდა, რადგანაც პირობაში, რომელსაც სდებენ ბატონი და ნასყიდი, ანუ თავისუფლად შესული, არ ივიწყებენ რა უფლება ეძლევა ბატონს, როგორც უნდა უყუროს თავის ყმას, როგორც ნასყიდს ბოძებულს, თუ თავას ნებით შესულს. პატუნაშვილი აძლევს ხელ-წერილს თუმანიშვილს, რომ იგი უნდა ემსახუროს როგორც „ნასყიდი ყმა“. (въ качествах купленного крестьянина ³²).

ნაბოძები სეხნიაშვილი-კი აძლევს მაღალაძეს სამს შვილს ყმად, ერთს „ნასყიდ ყმად“ და ორს-კი რიგორც „წყალობის ყმად“ („пожалованные крестьяне“ ³³). ნასყიდი, როგორც ტყვე, სრული საკუთრება იყო ბატონისა, იგი იყო პირველი შეუცილებელი ყმა პატრონისა. ნაბოძებს, წყალობის ყმას სახელმწიფო თითქოს მეტს ყურს უგდებდა, თავის მფარველობის ქვეშ ჰყავდა

შემდეგ ვნახავთ, რომ წყალობის ყმა და ნასყიდი, თავის ნებით შესული ტყვე აირივნენ ერთმანეთში, ერთად შედუღებულთ დაჰზადეს ის ყმა, რომელ-

³²) Крестьян. гр., стр. 9, 15.

³³) Крестьян. гр., стр. 30

საც ვიცნობთ მე-XVIII საუკ. წინად სახელმწიფო ადევნებდა თვალს, გლეხი არ შეეწუხებინათ მეტის გადასახადით, რადგანაც სახელმწიფო ინტერესს აზიანებდა, თუ პირველად „ნაბოძები“ დროებით საკუთრება იყო პატრონისა და, მაშასადამე, საჭირო იყო სახელმწიფოს ზედამხედველობა, რომ არ გააღატაკონ ნაბოძები ყმანი. მე-XVIII საუკ. ბოლოს ეს კე-

თილი და უსაჭიროესი ყურის-გდება სახელმწიფომ ვედარ შესძლო: ნასყიდი, ნაბოძები და თავის ნებით შესული გახდა ბატონის სრულ საკუთარ ყმად.

თავის ნებით ყმად შესული განირჩეოდა ნასყიდისაგანა და ნაბოძებისაგან იმითი, რომ იგი პირობით. ბატონთან დაჭერილით, დაიმედებული იყო, რომ ბატონი მოექცეოდა სამართლიანად და კანონიერად ³⁴⁾. იგი უყმობდა მთელს თავის ჩამომავლობას, მხოლოდ აქაც პირობაში ბატონს ეუბნებოდა, რომ უნდა მოექცეს მათ ისე, როგორც თავის ნებით შესულს-ყმას ³⁵⁾. როგორც თავის გამსყიდავი გლეხი, ისე თა-

³⁴⁾ „должны поступить со мною законно и справедливо, не употреблять надо мною насилия и не дѣлать мнѣ неправды“. Кресть гр., 49.

³⁵⁾ „Для добровольцевъ нрестьянь“. Кр. гр., 54.
Служить такъ, какъ служатъ добровольные крестьяне. Кр. гр., 59, 60.

ვის ნებით ყმად შესულნი პირობას უდებდნენ ბატონს, აძლევდნენ ხალ-წერილს, „წიგნს“ თავიანთ ყმობისას. ხელ-წერილის (грамота) მიცემა შესანიშნავია მით, რომ ესეთი ჩვეულება გავრცელებული იყო როგორც კოლონებში, აგრეთვე რუსეთშიაც. თავისუფალი კაცი აძლევს ხელ-წერილს, რომ ეყმობა ეკკლესიას, ბატონს ³⁶⁾. ამითი მტკიცდება იმათი უფლება იმის პირობასა და ქონებაზედ.

ბატონი პატრონი და მფარველია იმისთვის უცხო ქვეყანაში. კაციაშვილი ირჩევს „პატრონად“ მუხრანსკის, რომელსაც „წიგნით“ ყმად ეძლევა, Кр. гр., 49. პირველ შეხედვითვე ტყვეთ თავის ნებით შესული უფრო კარგს მდგომარეობაში უნდა იყოს, ვიდრე ნასყიდი და ნაბოძები. ეს ამკარად გამოჩნდება, როცა იმათს პიროვნულსა და ქონებრივს უფლე-

ბას გადავავლებთ თვალს.

ვალ-გადუწყვეტელი ყმად დარჩენილი (неполный Холопъ). ვალის ამლები, რომელმაც ვეღარ გადასწყვიტა თავისი ვალი, ეძლევა ვალის მიმცემს ყმად. ყაზარაშვილი რჩება ალექსანდრიშვილის ყმად იმიტომ, რომ ვერ დაუბრუნა ვალი ³⁷). როცა ვალს იღებდა, გლეხი თავის თავს გირაოდ აძლევდა (за-

³⁶) Церк. гудж., გვ. 19, 153; Кр. гр., აქტი 1795 წ.

³⁷) Кресть. гр., 36.

-22-

кладывался რუსეთში), ვიდრე ვალს გადასწყვეტდა ³⁸). რაკი ვალი ეერ დაუბრუნა, იგი დროებითის ყმობიდგან (nexus) ხდება სრული ყმა ბატონისა, როგორც დანარჩენნი ყმანი ნასყიდნი ანუ ნაბოძებნი, სამუდამოდ ³⁹) („на вѣчныя времена“). ერთი პირობა-კი, უნდა დაეცვა ბატონს, როცა შეუძლებელი ვალის ამლები ყმად მიჰყავდა. ვახტანგ მეფე, რომელმაც ეს ჩვეულება კანონით განამტკიცა, ამბობს: „ესეც იქმნების მოვალეს, რომ კაცი ვერ აუვიდეს, საქონელი არ ქონდეს, კაცი მიმღების იმ საქმით, რომ ღრჯულოზედ არ გაყიდოს“ ⁴⁰). რამდენად ასრულებდნენ ბატონები არ პირობას, სიგელებიდან სჩანს. ეს კარგად ვიცით, რომ ყმის გახედვის წინააღმდეგ ეკვლე სია მუდამ იბრძოდა ⁴¹).

გლეხი ვგონებ უფრო რთული, ზოგადი სახელია, ვიდრე კერძო, განსხვავებითი მაინც მოვიყვანაზრს ბ-ნ დ. ფურცელაძისას, რომელიც ამბობს, რომ დასავლეთს საქართველოში გლეხს ედო ვალად

³⁸) Двор. гр., 43. აქტი 1720 წ. ნახე კიდევ Дв. гр., 39.

³⁹) კრ. гр., გვ. 126. გვინცაძემ მისცა ვალში ქუთათელიაძეს თავისი დად მოსამსახურედ. თუ 3 წლის განმავლობაში არ გადაიხდის ვალს, დად მისი რჩებოდა სამუდამო ყმად.

⁴⁰⁾ ვახტანგის კან., § 142.

⁴¹⁾ Церк. гудж., 153, 151, 23, და სხ.

-23-

თვეში ოთხი დღე ემუშავნა ბატონისათვის და ეხად-
ნა ყველა გარდასახადი, რაიცა მოხსენებული იყო
ნაბომების სიგელში ⁴²⁾. სჩანს გლეხი და ჩვენი “ნა-
ბომები” ერთი და იგივე იყო ამ შემთხვევაში. მე-
XVIII საუკ. დამლევს ვხედავთ გლეხთ-მოყალნეს ⁴⁸⁾
(ობროчники).

IV

აქ ჩამოთვლილმა სხვა-და-სხვა ბატონისაგან და-
მოკიდებულ ხარისხზედ მყოფმა ყმამ დაჰბადა ის ტი-
პი ყმისა, რომელსაც გვიხატვენ სიგელები მე-XVIII
და XIX საუკ. როგორ დაიბადა ეს ტიპი, რა შეი-
თვისა ყველა ცალკე ელემენტისაგან, – აი საგანი, რო-
მელიც ჰსაჭიროებს ახსნასა და გამორკვევას. ჯერ უნ-
და წარმოვიდგინოთ თითოეულ ელემენტის მდგომა-
რეობა, იმისი პიროვნული და ქონებრივი უფლება,
რომ შემდეგ რთულს ტიპში, როგორც არის ყმა
მე XVIII საუკ., გამოსაცნობი აღარ იყოს, რა გა-
ვლენა იქონია ტყვემ და ნასყიდმა, ნაბომებმა და წყა-

⁴²⁾ Кр. гр., 10,1. შენიშვნა დ. ფურცელაძისა. გლეხი,
იგივე რთული ტიპი – ყმა უნდა ყოფილიყოს „ბატონ-ყმობის რი-
გით მიცემული“ – на основаніяхъ помѣщичьихъ крестьянъ.
Кр. гр., გვ. 27.

⁴³⁾ Кр. гр., 70.

-24-

ლობის გლეხმა, თავის ნებით შესულმა და ვალ-გა-
დუწყვეტელმა კაცმა ყმის შექმნაში.

პირველი საძირკველი ყმობისა ჩაჰყარეს ტყვემ

და ნასყიდმა, თუმცა მეფე ვახტანგი პირველს მეორე ზედ ქვეით აყენებს („სყიდულზე უფრო ყმა არის“. ვახტ. კან., § 254), მაგრამ განსხვავებას ვერა ვპოულობთ მათ მდგომარეობაში. ტყვესაცა და ნასყიდსაც ჩამორთმეული აქვთ პიროვნული და ქონებრივი უფლება, მათ შეეხებათ დადგენილება: „ყმის ყველა ბატონისა არის“⁴⁵). ეს დადგენილება არის წაბამვა ბერძენთა კანონ-მდებლობისა⁴⁶); რომელიც ჩართულია ვახტანგის სამართლის წიგნში. ამათზედ ვრცელდება ბერძენთა კანონები ყმის შესახებ: ყმას არ შეეძლო ყოფილიყო მოწმად⁴⁷), გაესესხებინა რამე და უკან ეთხოვა იგი, არ შეეძლო საჩივარი შეეტანა, სამართალი ეთხოვნა და არც არავის მასზედ ჩივილის ნება ეძლეოდა⁴⁸). ნასყიდის გლეხის მიერ (შემენილი სარჩო ეკუთვნის ბატონს⁴⁹). ეს უკანასკნელი მუხლი ამოღებულია ძველთა რომაელთა უფლებიდან, რომ-

⁴⁵) ვახტანგის კანონები, § 258.

⁴⁶) ბერძენთა კანონებ, § 166.

⁴⁷) ib., § 163.

⁴⁸) ib., § 165.

⁴⁹) ib., §§ 310 და 311.

ლის შესახებ ცნობილი იურისტი გეი სწერდა: quodcumque per servum adquiritur domino adquiritur (რასაც ყმა იძენს, იძენს ბატონისათვის⁵⁰). ვის არ გახსოვთ კაცია-ადამიანში დარეჯანის სიტყვები – „წართმევა არაფერი, ეგ რა საკვირველია, ქალბატონის ნებაა: გოგოც ჩემია და ჩით-მერდინიც“, მაშინ-როდესაც ჩით-მერდინი საწყალ ელისაბედის გოგოს თავის მოგროვილის ფულით უყიდნია („კაცია-ადამიანი?“).

თუმცა დედა-აზრმა: „ყმის ყველა ბატონისა არის“ ფეხი მოიკიდა საქართველოში, მაგრამ დანარ-

ჩენი წესები ყმათ შესახებ, გადმოტანილნი საბერძნეთიდან ვახტანგის მეფის მიერ, არ იქმნენ შეწყნარებულნი, ძველებურმა ჩვეულებამ შეამსუბუქა სასტიკი იურისდიქცია, ის შემხუთავი ზღუდე, რომელშიაც მოქცეული იყო ბერძენთა ყმა. ჩვენ გვაქვს საბუთი, რომელიც აბათილებს მე-163 მუხლს ბერძენთა კანონებისას, რომლის ძალით ყმას არ შეეძლო ყოფილიყო მოწმად და ეთხოვნა სამართალი. მაგალითად შეგვიძლიან მოვიყვანოთ პროცესი იესელაშვილისა და ველიშვილისა⁵¹⁾, ლოლაძეს მდივანბეგებმა გადაუ-

⁵⁰⁾ Gaii Institutiones I, § 52. Ср. Рус. Правду, ^{113/130}.

⁵¹⁾ Кресть. гр., 58. Церк. Гудж., 11. თეთრებთაგანი ყმანი ყორანზედ. Кр. гр., 69.

-26-

წყვიტეს გადაეხადნა სისხლის ფასი 120 მ. ბერძენთა კანონით-კი, ყმაზედ საჩივარს ვერავინ შეიტანს⁵²⁾. ჩვენში ბატონის წინააღმდეგაც შეეძლოთ ყმებს საჩივრის ატეხა, არამც თუ კერძო კაცების წინააღმდეგ⁵³⁾.

სიფრთხილით შემოძლიან ვსთქვა, რომ ჩვენებურს ტყვეს ყმად აქვანილსა და ნასყიდს ჰქონდა მცირე პიროვნული უფლება დი მოკლებული იყო ქონებრივს უფლებას. ძალად გადმონერგილმა უცხო იურისდიქციამ ყმად წაყვანილის ტევისა და ნასყიდის შესახებ ვერა ნახა მომზადებული ნიადაგი ცხოვრებაში განხორციელებისათვის. ძველმა ჩვენმა კანონებმა მეფე გიორგისამ არ იცის ის წყობილება, რომელსაც ბატონყმობა ჰქვიათ. აღბუღამ იცის ვალის ამღები და არა ის ყმობა, რომელსაც ვიცნობთ ვახტანგის ბერძენთა კანონებით.

მოყვანილმა მაგალითებმა დაგვანახვა, რომ ჩენი ყმა ისე არ არის შევიწროებული, როგორც ბერძენთა კანონები გვაუწყებენ ვახტანგის სამართლის

წიგნში. არამც თუ პრაქტიკა, თვით ჩვენი კანონ-
მდებლობაც საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჩვე-

⁵²⁾ Кр. гр., 23.

⁵³⁾ Церк. гудж., 30. ნინო-წმონდელი მიტროპოლიტი და მისნი ყმანი.

-27-

ნებურს ყმას ჰქონდა პიროვნული უფლებანი. აღბუ-
დას კანონები აძლევენ ყმას ორსავე უფლებას _ ქონე-
ბრივსა და პიროვნულს. ვახტანგის დროს პრაქტიკამ
უფრო შეხუთა ყმა, შეუმცირა თავისუფლება, მოა-
კლო ქონებრივი უფლება ბატონის სასარგებლოდ.
აღბუდას კანონებით შეგვიძლიან ასეთი წარმოდგენა
ვიქონიოთ გლეხის მდგომარეობაზედ: გლეხს აქვს თავისი
საკუთარი სარჩო, რომელიც შეუძლიან თან წაი-
ღოს გადასვლისთანავე ერთის ადგილილამ მეორეზედ;
გარდა ამისა იმას ერგება მესამედი ნაწილი იმ მო-
ძრავს ქონებისა, რომელიც თავის შრომით შესძინა
ბატონს ⁵⁴⁾; იმას შეუძლიან თავდებობა ბატონის ხე-
ლის ჩამორთმევიანებით ⁵⁵⁾; იმას აქვს უფლება ბატო-
ნის ხელის მოწერით გაჰყიდოს და დააგირაოს მამუ-
ლი ⁵⁶⁾; გლეხს, რომელიც მიეწერა ახალს ბატონს,
შეუძლიან დაბრუნდეს „პატრონისას მითვე საქონ-
ლით“ და ცოლ-შვილით. ეს უფლება ვრცელდება
შვილიშვილამდე. თუ შვიდის წლის განმავლობაში
თვით არ დაბრუნდა და არც ძველმა ბატონმა მოი-

⁵⁴⁾ აღბუდას კან., §§ 73 და 74.

⁵⁵⁾ აღბუდას, § 69. შეად. Кр. гр., 58, 69; Церк. г., 11.

⁵⁶⁾ აღბუდა. § 77. შეად. Кр. гр., 6, 51; Церк.
гудж., 76.

-28-

კითხა იგი, წინანდელი პატრონი ჰკარგავს უფლებას წაიყვანოს დაკარგული გლეხი თავისთან ⁵⁷).

აღბუღას კანონმდებლობა არ არჩევს ჯერ კიდევ ყმათა შორის ნაბოძებს, ნასყიდს და თავის ნებით შესულს. იმის დროს არ არის ის ყმობა, რომლის კვალს ვპოულობთ ვახტანგის კანონებში. აღბუღამ იცის მხოლოდ დროებითი მოვალე ⁵⁸), რომელსაც შეუძლიან გადაწყვიტოს ვალი და განთავისუფლდეს. ამისთანა ყმას, როგორც ვნახეთ, არ აკლია არც პიროვნული და არც ქონებრივი უფლება. რამდენად უკან წავიდა ყმის კეთილი მდგომარეობა, როგორ შეავიწროა ვახტანგის კანონებმა და პრაქტიკულმა მოთხოვნილებამ, – აი საგანი, რომლის გარჩევას უნდა შევუდგეთ.

V

პირველ თვალ-საჩინო განსხვავებად აღბუღას და ვახტანგის კანონებში ის მიგვაჩნია, რომ უკანასკნელი უკვე ავლებს ხაზს ტყვეს, ნასყიდს, ბოძებულსა და თავის ნებით შესულ ყმათა შორის. ტყვე „სყიდულზე უფრო ყმა არის“ ⁵⁹). ნასყიდს უფრო ქვეით

⁵⁷) აღბუღას კანონი., § 78.

⁵⁸) აღბუღას კანონი., § 78.

⁵⁹) ვახტანგის კან., § 254. ტყვე ყველგან იყო პირველი წყარო ბატონ-ყმობისა. Чичеринъ. „Опыты по исторіи русскаго права, გვ. 144.

აყენებს ნაბოძებზე, იმისი ეკონომიური მდგომარეობა უფრო შევიწროებულია, ვიდრე წყალობას ყმისა. „ვისაც ყმა ამოუვარდეს, ნასყიდი თუ იყოს, მისი საქონელი ბატონს უფრო ეხალთვის, თუ ცოლი და ქალი დარჩება, სამკვიდროთი და შესანახავით, შეიჯე-

როს; თუ ან წყალობის ყმა იყვეს, ან პატრონის მი-
ნაცემი, იმის ცოლს უფრო ცოტა რამ გამოერთვას“⁶⁰).
მაშასადამე, ქონებრივი მდგომარეობა ბომეზულის
ყმისა საგრძნობლად განირჩეოდა „ნასყიდისაგან“. იმის
ქვრივ-ობლებზედ არა ვრცელდება კანონი ბერძენთა
წაბაძვით დადგენილი – „ყმისა ყველა ბატონისა არის“.
წყალობის ყმის ცოლ-შვილს, ვახტანგის სიტყვით,
ბატონის სასარგებლოდ „ცოტა რამ გამოერთვის“.

მაშასადამე, ვახტანგ მეფემ პირველად გაჰყო
ტყვე, ნასყიდი და წყალობის ყმა, თითოეულს მიუ-
წყო ის, რაც ცხოვრებამ გამოიკვლია. აღბუღასთან
შედარებით ვახტანგის ყმა უფრო შევიწროებულია.
ამას გარდა იმას მოაკლდა ქონებრივ უფლებისაგან
ერთი ნაწილი ბატონის სასარგებლოდ. აღბუღას ყმა
თავის სარჩოს არ უწილადებს ბატონს, ვახტანგისა-
კი, თუნდ წყალობისაც იყვეს, მაინც „ცოტა რამ“
უნდა გაიღოს ბატონისათვის⁶¹). ამ შევიწროებას ყმი-

⁶⁰) ვახტანგის კან., §248.

⁶¹) აღბუღას კან., §§ 73 და 74; ვახტ. კან., § 48.

რას ვახტანგის მიერ ერთის მხრით ვხსნით ცხოვრების
მსვლელობით, რომელიც თავისუფალს კაცს ხდიდა
უფრო და უფრო მონად, როგორც ეს მოხდა მთელს
ევროპაში; მეორეს მხრით, ბერძენთა გავლენით ვახ-
ტანგის რეფორმაზე. ვახტანგმა მისცა იურიდიული
სანქცია ბატონ-ყმობის წეს-ჩვეულებას საქართვე-
ლოში: გადმოიტანა შეხედულობა ბერძენთა ნასყიდ-
ზედ, მაგრამ თითონვე სცდილობდა კანონით შეემ-
სუბუქებინა ყმის ტვირთი. „ნურა კაცი თავის ყმას
ძალას ნუ დაატანს“⁶²), ამბობს კაცთ-მოყვარე მეფე,
მაგრამ ეს ჰუმანური რჩევა დარჩა ცხოვრებაში უქ-
მად.

ვახტანგ მეფე არას გვაუწყებს, რით განირჩეო-

და თავის ნებით ყმად შესული ნასყიდისაგან და ნაბოძებისაგან. ვიცით, რომ თავის ნებით ყმად შესული არა ჰკარგავდა უფლებას, აღბუღას კანონით განთავისუფლებულიყო ⁶³⁾. ვახტანგის კანონებში არის მუხლი შესახებ ყმის გადასვლისა ერთის ბატონისაგან მეორესთან, მაგრამ თავის ნებით შესულზედ ცნობას ვერა ვპოულობთ. ამ შემთხვევაში შეგვიძლიან მივმართოთ სიგელებსა და გუჯრებს და იქიდან გამოვარკვიოთ, რა განსხვავება იყო ნასყიდ-ნაბოძებსა და თავის ნებით შესულ შორის.

⁶²⁾ ვახტანგ. კანონ., § 201

⁶³⁾ აღბუღას კან., § 78

თავის ნებით შესულს ყმას ეძლევა ბატონისაგან პირობა, რომ იგი მოექცევა „კანონიერად და სამართლიანად“ ⁶⁴⁾, შეინახავს კარგად და უვნებლად ⁶⁵⁾. იმათის პრივილეგიიდან შეგვიძლიან დავასახელოთ თავისუფლება გოგოსი ⁶⁶⁾. ხშირად ეკკლესიის თავისუფალნი ყმანი მხოლოდ საკმელ-სანთელს სწირავდნენ ⁶⁷⁾, ხან ამას ძღვენი და ფულიც ემატებოდა ⁶⁸⁾. ჩვეულება თავის ნებით ყმად შესულისა – გადასვლა ერთის ბატონისაგან მეორესთან, – რომლის შესახებ გვაქვს ცნობა აღბუღას კანონებიდან, პრაქტიკულს ცხოვრებაში გავრცელებული იყო. თავის ნებით შესულსა და აგრეთვე ნაბოძებს ჰქონდა უფლება, ტრადიციით მინიჭებული, დაენებებინა თავი ბატონისათვის, თუ იგი აწუხებდა მეტის გადასახადით, და გადასულიყო სხვის მამულში ან ყმადვე, ანუ ყმისა და მეიჯარადრეს შუა მდგომარეობა დაეჭირა, გამხდარიყო ხიზნად ⁶⁹⁾. თავისუფლად შესულსა და ნაბოძებს ეძლევათ მიწა, საქონელი, თესლი, ვენახი, წყალი, წის-

⁶⁴⁾ Кресть гр., 49.

65) Кр. гр., 66.

66) Кр. гр., 26.

67) Церк. гудж., 55, 87, 66.

68) Церк. г., 65.

69) Кр. гр., 29, 49.

-32-

ქვილი, კალო, როგორც რუსეთში ეძლეოდათ ეს-რედ წოდებული инвентарь-ი ⁷⁰). მიწა ეძლევათ სამკვიდროდ იმ უფლებით, რომ გაყიდონ კიდეც ბატონის თანხმობით ⁷¹). აქედამ სჩანს, რომ სახელმწიფო თავის ნებით შესულს არ უყურებდა ისე, როგორც ყმას. თვით ნაბომები სდგას უკეთესს მდგომარეობაში შედარებით ნასყიდთან და, გარდა იმ განსხვავებისა, რომელიც ზემოდ ვუჩვენეთ, ახლა დავინახეთ, რომ „ნაბომებ“ სხვა უპირატესობაც ჰქონდა ნასყიდთან: შეეძლო მამულის გასყიდვა ბატონის თანხმობით.

ბატონის ნებას დართვა მამულის გასყიდვაში არ არის მხოლოდ ჩვენის წარსულის კერძო ამბავი. ეს ჩვეულება გავრცელებული იყო მთელს ევროპაში. სიუზერენის დაუკითხავად ყმა ვერ გაჰყიდდა თავის ნაჭერ მიწას. ამ უფლების მიღებაში იგი აძლევდა ბატონს ბაჟს (Lods et vents). ჩვენში ბატონს ჰქონდა უფლება ჯერ თითონ „ნაბომებს“ ყმას შევაჭრებოდა და, თუ ჰსურდა, შეესყიდნა ⁷²). საეკლესიო გლე-

⁷⁰) Бѣляевъ. „Крестьяне на Руси“, стр. 44 – 50.

⁷¹) Двор. гр., 23; Крестъ. гр., 3, 7, 11, 52. Церк. гудж., 7, 12, 52, 59, 64, 65.

⁷²) Кр. гр., 52. ასეთივე ჩვეულება იყო დასავლეთს ევროპაში. დასტურლ., 18.

-33-

ხებს ხანდახან უმცირდებოდათ უფლება გასყიდვისა

იმით, რომ ვალდებულნი იყვნენ მიეყიდნათ უთუოდ საეკლესიო ყმისთვის⁷³). ორსავე ჩვეულებას თავისი საბუთი ჰქონდა. ბატონი არა ჰკარგავდა შემთხვევას იაფად შეეძინა თავის ვასსალის მამული, რომ შემდეგ სარგებლიაწად გაეცა. ეკლესიაც სცდილობდა საიმედო ხელში გადაეცა თავისი მამული. იგი იცნობდა თავის ყმებს და მათგან გამოწირვა უსარგებლო იქნებოდა: ახალი ყმა შეიძლებოდა ჯანჯალი კაცი ყოფილიყოს, არ ეწია ის უღელი, რომელსაც ადებდა ბატონი ყმას.

თუმცა ერთის მხრით კანონმა, მეორეს მხრით თვით ჩვეულებამ გაავლო მკრთალად განსხვავების ლარი ბოძებულსა, თავის ნებით შესულსა, ნასყიდსა და ვალ-გადაუწყვეტელს⁷⁴) შორის, მაგრამ ხშირად ისინი არ ირჩევდნენ ერთმანეთში და გაერთებულ იქმნენ მე-XVIII საუკ. ბატონის თვალში. იგი უყუ-

⁷³) Кр. р., 56. ეს საერთოდ ცნობილი ჩვეულებაა და სწარმოებს ბატონის უფლებიდან, ადევნოს თვალი მეურნეობასა და მამულის შემუშავებას.

⁷⁴) ვალ-გადაუწყვეტელი ყმად რჩებოდნენ, როგორც „ნასყიდნი“. Кр. р., გვ 7, 9. ამიტომ ამათ შესახებ აღარ ვსცანით საჭიროდ ცალკე გველაპარაკნა. რაც შეეხება ნასყიდს, იგივე ითქმის ვალ-გადაუწყვეტელ ყმად დარჩენილზეც.

რებდა მათ, როგორც მემკვიდრეობით, შეუცილებელს ყმას, რომლის ჩამომავლობა და მიზეზი ყმად გახდომისა მისთვის საჭირო აღარ იყო. ჩვენში მოხდა ის პროცესი, რომელიც კარგად ცნობილია რუსეთში. მე-XVIII საუკ. „Закупъ“- ი, ნასყიდი, შეუძლებელი მოვალე და გლეხი ბატონის მამულზედ დასახლებულნი გახდნენ პეტრე დიდის განკარგულებით სამკვიდრო ყმად ბატონოსა⁷⁵). რაც პრაქტიკამ დდაადგინა, იგი კანონით განამტკიცა ჩვენში ვახტანგმა და რუსეთში პეტრემ. დაიბადა რთული და მეტად ძნელად გამოსაცნობი ტიპი ყმისა, რომელმაც შეითვი-

სა სხვა-დს-ხვა ელემენტი ყმობისა.

VI

ვახტანგის ყმა იყო, ნაყოფი სამ გვარის ელემენტისა: ნასყიდისა, ბომბეულისა და თავისუფლად ყმად შესულ გლეხისა. „ნასყიდი“ და ტყვე იყვნენ პირველნი ყმანი ბატონისა. აქედამ გადავიდა ვახტანგის ყმაზედ იგი პრინციპი, რომ „ყმისა ყველა ბატონისა არის“ (§ 258 ვახტ. კანონები). ძველი პრინციპი *quodcumque per servum, adquiretur id domino adquiretur* გავრცელდა თანასწორედ ნაბომბეზედ და თავისუფლად ყმად შესულზე. ნაბომბებისა და თავისუფალ ყმის პატრონისაგან მიწის მფლობელი გახდა

⁷⁵⁾ რუსეთში 1718 წ. პირველის რევიზიის შედეგი იყო ეს გარემოება.

-35-

ბატონად: იმას მიეცა ნება დატუქსვისა და დასჯისა ⁷⁶⁾; იგი იცნეს მსაჯულად გაყრისა და უთანხმოების დროს ყმათა შორის ⁷⁷⁾.

რა განსხვავებაა ვახტანგისა და აღბუღას კანონმდებლობაში? ვახტანგმა შეავიწროა ყმა, რომელსაც დაუწყო საერთოდ ცქერა, როგორც ნასყიდს, რომლის შესახებ მიღებული იყო მუხლი „ყმისა უველა ბატონისა არის“. აღბუღა-კი გლეხს აძლევდა საკუთარს ქონებას და მესამედსაც იმ სარჩოდთან, რომელიც იმან პატრონს შესძინა თავის შრომით ⁷⁸⁾. მაშასადამე, ვახტანგის ყმამ დაჰკარგა აღბუღას ყმასთან (დროებით მოვალესთან) შედარებით ერთი ნაწილი ქონებრივის უფლებისა. ყმა იცნეს როგორც პირი (*субъектъ наказуемый*), რომლის დასჯა შეიძლება გარდასახადით, ვალის გადახდაში ⁷⁹⁾, მაგრამ იგი არ არის ცნობილი როგორც უფლებით აღჭურვილი კაცი ითხოვოს ბატონისაგან სისხლის ფასი,

როცა იმისგან გახეიბრდა ⁸⁰⁾. იგი არის ობიექტი და არა სუბიექტი უფლებისა.

⁷⁶⁾ ვახტანგ. კანონები, § 98

⁷⁷⁾ ვახტ. კან., §§ 80 და 98.

⁷⁸⁾ ალბულას კან., §§ 73, 74.

⁷⁹⁾ Обычаи, выраб. при царяхъ, 16.

⁸⁰⁾ ვახტანგ. კანონები, § 95.

-36-

გარდა ამ ქონებრივის უფლებისა ვახტანგის ყმამ დაჰკარგა ალბულას გლეხთან შედარებით ცოტა პიროვნული უფლება: თავდებობა ვახტანგის კანონით ყმას აეკრძალა ⁸¹⁾ წინააღმდეგ მე-69 ალბულას კანონის §-სა, რომლის ძალით ეს უფლება ყმას მინიჭებული ჰქონდა. აქ დაეტყო ვახტანგის რეფორმას ბერძენთა კანონების ზედ-გავლენა, თუმცა ძალად გადმონერგილმა სჯულ-დებამ ვერა ნახა მომზადებული ნიადაგი. ამიტომაც, წინააღმდეგ ბერძენთა წარმოდგენისა ⁸²⁾, ყმას ძველებურად შერჩა უფლება ფიცის მიცემისა ⁸³⁾. ვახტანგის ყმა მაინც ისე შეხუთული არ არის, როგორც საბერძნეთში. თუმცა ერთი მუხლი ბერძენთა გავლენით ყმას ართმევს ქონებრივსა და პიროვნულს უფლებას, მაგრამ მეორე ჩვეულებრივი დადგინება საქართველოში ცოტად მაინც აძლევს ამ უფლებას ⁸⁴⁾.

რადგანაც ვახტანგის ყმა დაიბადა სამის ელემენტის შეხედულობით, ამიტომაც მისი მდგომარეობა არ უნდა ყოფილიყო შევიწროებული. თავის ნე-

⁸¹⁾ ვახტანგ. კან., § 235. და ალბ., § 69. Русская Правда, § 117.

⁸²⁾ ბერძენთა კანონები, §§ 163, 165.

⁸³⁾ ვახტ. კან., §§ 12 და 200.

⁸⁴⁾ ib, §§ 258 და 248.

ბით შესული ყმა და ნაბოძი დაასვამდნენ „ნასყიდს“ თავისს ბეჭედს, შეამსუბუქებდნენ იმის მდგომარეობას. ასეც მოხდა, როგორც შეგვიძლიან ვიფიქროთ a priori, წინდაწინვე თავის ნებით ყმად შესული ჩვეულებით გადადიოდა ერთის ბატონისაგან მეორესთან და აძლევდა პირობას ბატონ-ყმობისას და იმასაც აღებინებდა „წიბნს“, რომ კანონიერად და სამართლიანად მოექცევა. ეს ჩვეულება ვახტანგმა განამტკიცა: „ბატონსაც, ჰბრძანებს ვახტანგის წიგნი: დაადებინოს, რომ უხელმწიფოდ ვერც მოკლას, ვერც გაახეიბროს“ ⁸⁶). თავის ნებით ყმას შესულმა ეს გარანტია ხელ-შეუხებლობისა და გადასვლისა გადასცა ვახტანგიც ყმას ⁸⁶). „ნაბოძებმაც“ იქონია თავისი გავლენა. მეფე, როცა აძლევდა ყმას ბატონს, ნიშნავდა ამ უკანასკნელს პირველის პატრონად; ყმის შეწუხება ბატონის მიერ მეფისათვის არ იყო სასარგებლო, რადგან ყმის მდგომარეობის უკან დაწევა სახელმწიფოს დაქვეითება იყო. ამიტომაც მეფე უბრ-

⁸⁵) ვახტ. კან., § 258. მე-XVII-ს. პუბლიცისტი კოტო-შიხინი სწერდა რუსეთში: „Въ уголовныхъ дѣлахъ сыскивати и указъ чинити помѣщикамъ и вотчинникамъ не велѣно“. მე-XVIII ს-კი ბატონებს მიეცათ სისხლის იურისდიქცია, რომელიც ვახტანგის კანონით ჩვენში აღკრძალული დარჩა.

⁸⁶) ვახტ. კან., § 202.

ძანებდა ბატონებს მეტის გარდასახადით არ შეეწუხებინათ ყმა. ვახტანგმა ეს ჩვეულება შეიტანა კანონად; თუმცა ბატონი დანიშნა გლეხის ობლების მზრუნველად ⁸⁷), მაგრამ თვით ადევნებდა თვალს და დადგინებდად აღიარებდა: „ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს“ ⁸⁸). ვახტანგი ამბობს საერთოდ ყმაზედ და არა კერძოდ ნაბოძებზედ და თავის ნებით ყმად

შესულზედ, ესე იგი ერთი და იგივე წარმოდგენა გავრცელდა, – ცოტა განსხვავებას რომ არ მივხედოთ ნასყიდსა და ნაბომებს შორის – ერთის იურისდიქციის ქვეშ მოექცნენ პრაქტიკულის ცხოვრების მოთხოვნილებით ნასყიდი-ვალ-გადუხდელი, ნაბომებ-თავ-შეფარებული პატრონის მფარველობის ქვეშ. ესენი მიდიოდნენ პირდაპირ ერთმანეთისკენ: ერთი ჰკარგავს მცირე პიროვნულს უფლებას, მეორე იძენს ცოტად იძენს თავისუფლებას, რომ ერთად შედუღებულთ დაჰბადონ ის ბატონ-ყმობა, რომელიც მე-XVIII ს. მეფობდა. შეუმჩნეველი დაახლოვება ნასყიდსა და ბომებულს შორის კანონით აღიარებულ იქმნა და განმტკიცებულ იურიდიულის სანქციით.

რაკი ერთხელ გამოკვლეულ იქმნა ჩვეულება და კანონი ყმის შესახებ, იგივე წესი გავრცელდა საერ-

⁸⁷⁾ ვახტ. კან., § 203.

⁸⁸⁾ ib., § 201.

თოდ გლებზე, რომელია ბატონის მიწა-წყალზედ სცხოვრობდა. ამ გვარად თუმცა ბატონ-ყმობა დაიწყო ტყვისა, ნასყიდისა და ვალ-გადუხდელისაგან, რომელსაც (ბატონ-ყმობას) დაასვა თავის ბეჭედი ნაბომებმა და თავის ნებით ყმად შესულმა, მაგრამ შემდეგ ყმობას ასაზრდოებდა და აძლიერებდა ბევრი სხვა გარემოება, რომელიც ულეველი იყო ცხოვრებაში. ყმად ირიცხებოდა:

1) ყმის შვილი, ესე იგი ყმობა გადადიოდა საშვილიშვილოდ: „მამა მისი კაცისა, ამბობს ვახტანგი: ყმა ყოფილიყოს და შვილი მისი ბატონს მიეცემოდეს“ ⁸⁹⁾ სიგელებში არა ერთხელ შევხვდებით „მემკვიდრეობითს“ ყმას. მთელის ჩამომავლობის გასყიდვა, ანუ ყმად მიცემა თავისუფალის კაცის მიერ ბატონის მფარველობის ქვეშ ამტკიცებს ამ ჩვეულ-

ბას ყმობისას „на вѣчныя времена“, საუკუნოდ, ხამუდამოდ, დაუსრულებლად ⁹⁰⁾). გუჯრებში მემკვიდრეობითი, სამკვიდრო ყმა იშვიათია.

2) აყვანილი შვილობილი ჰხდება ყმად: „ვინც აიყვანოს ყმაწვილი, ან იპოვნოს და გაზარდოს, იმ კაცზედ ჰკიდია, თუ უნდა შვილად გაზრდის, უნდა

⁸⁹⁾ ვახტ. კან., § 261. ср. Карѣвъ. Французскіе крест., 44.

-40-

თავის ყმად, თუ ყმობა დაარქვა, სამკვიდრო ყმა იქნება“ ⁹¹⁾). დ. ფურცელაძე ამბობს, რომ დასავლეთ საქართველოში უკანონო შვილს ეკვლესია აძლევდა საეკვლესიო ყმებს ყმად. აქედამ წარმოსდგა მესამე წყარო ყმობისა ⁹²⁾).

3) „თუ ნაბიჭვარი თავის ძმებს ეყმობა, სხვათ, ხელი არ აქვსთ“ ⁹³⁾), ესე იგი, უკანონო შვილი ხდებოდა ძმების ყმად.

4) შეუძლებელი მოვლე რჩებოდა ყმად: „ესეც იქმნების, მოვალეს რომ კაცი ვერ აუვიდეს, საქონელი არა ჰქონდეს, კაცი მიეცემის იმ საქმით, რომ ურჯულოზედ არ გაყიდოს“ ⁹⁴⁾). სისხლის ფასის მიუცემლობა ხდიდა კაცს აგრეთვე ყმად ⁹⁵⁾). ვაჭარი, რომელმაც ვალი ვერ გადაწყვიტა, ეძლეოდა მოვალეს დასაკმაყოფილებლად, მდივანი ძალას ატანდა გადაეწყვიტა აღებული ვალი და, თუ ვერ შეასრულებდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ისიც მოვალეს ყმად რჩებოდა.

⁹⁰⁾ Крест. гр., 6, 7, 49.

⁹¹⁾ ვახტ. კან., § 261.

⁹²⁾ Крест. гр. შენიშვნა დ. ფურცელაძისა, გვ. 114.

⁹³⁾ ვახტ. კან., § 210.

⁹⁴⁾ პატუნაშვილი ხდება თუმანიშვილის ყმად, რადგან ვალი ვერ გადაწყვიტა. Кр. гр., გვ. 9; ნახე კიდევ Крест. гр., 36, 41. ვახტ. კან., § 142.

5) შეუძლებელი ქურდი, რომელიც შეიპარა სახლში, საცა ცოლ-ქმარს ეძინათ, და მოპარული ერთი შვიდად ვერ გადაიხადა, მიეცემოდა გაქურდულს „თავის ცოლ-შვილით, ქონებით და ნასყიდით“ 96). ჩვეულება ნაპარავის ერთი შვიდად გადახდისა აქამდის დარჩენილია მთაში, თუშ-ფშავ-ხევსურეთში 97).

6) გლეხი, რომელმაც შეირთო ბატონის გოგო, ან თავისუფალი ქალი გათხოვდა ყმაზედ, მაშინ იგი ხდება ბატონის „მკვიდრ“ ყმად 98). ასეთივე ჩვეულება იყო ფრანკთა შორის, რომელზედაც გვაუწყებს ძველი იმათი კანონ-მდებლობა LX ნესიგ და, როგორც ჩვენში თავისუფალი კაცი, ან ქალი, მონასთან ცოსლ-ქმრობით დაკავშირებული, ჰკარგავს თავისუფლებას. Si vero ingenuam puellam de illis suam voluntatem servum secuta fuerit ingenue-tatem suam perdit. მონამ თუ მოიტაცა თავისუფალი ქალი, სიკვდილით ისჯება „devita conponat“ 99).

96) ვახტ. კან., § 151.

97) იხ. „ივერია“, 1888 წ. № 185 ჩემი წერილი „მგზავრის დღიურიდამ“.

98) აღბულ. კანონები, §§ 73 და 74. cp Рус. Прав-да, 103/120.

99) Lex Salica, § 13. De raptu ingenuorum.

ჩვენში ასე სასტიკად არა სჯიდნენ ყმას თავისუფალ ქალთან შეუღლებისათვის.

7) თუ ბატონის გოგოსთან უკანონო კავშირი დაიჭირეს, იმის გამაუპატიურებელი ხდება ბატონის ყმად 100), კერძოდ გოგოს ბატონისა, რომლის ნათესა-

ვების უფლება არა ვრცელდებოდა ყმაზედ (личнымъ крестьяниномъ), პაპუა გახდა კობიევის ყმად, მაგრამ ნათესავეებს ამ ბატონისას არ ეყმოზა გოგოს შემაცდენელი კაცი ¹⁰¹).

8) ვინც შიმშილობაში გამოჰკვეზა გლეხი ცოლ-შვილით, ხდება იგი პირველის მემკვიდრეობით ყმად ¹⁰²)

9) ვინც გამოიყოლა ტყვეობითან გლეხი, მისცა მას პური, ქერი, საქონელი, მიწა, ვენახი, იგი რჩება სამუდამოს ყმად („на вѣчныя времена“) ¹⁰³).

10) ვინც გადაუწყვიტა ვალი გლეხს, მისცა იმის ქალს მზითევი, იგი მიდის ცოლ-შვილით ყმად ვალის გადამხდელთან ¹⁰⁴).

11) ვინც ბრალდებული ხდება კაცის მოკვლა-

¹⁰⁰) Кр. гр., გვ. 8.

¹⁰¹) Кр. гр., გვ. 62. . ჯ

¹⁰²) Кр. гр., გვ. 6, 14, 67. ვახტ. კან., § 299.

¹⁰³) Кр. гр., 3, 17, 30.

¹⁰⁴) Кр. гр., 49. სრ. Русская Правда, § ^{102/119};
ვახტ. კან., § 200.

ში და იმის თოფ-იარაღის მითვისებაში, იგი ხდება მოკლულის ბატონის ყმად ცოლ-შვილით ¹⁰⁵).

12) ვინც გაჰყიდა თავის თავს, ან ცოლ-შვილსა, იღებდა ფასს, რამდენზედაც გულს აჯერებდა, იგი მიდიოდა მთიულის ყმად ¹⁰⁶).

ამდენის წყაროს წყალობით ბატონ-ყმობას მეტი სიმტკიცე და გამლიერება ეძლეოდა. თვით განთავისუფლებულნი ეძებდნენ ბატონსა და პატრონს. აქედამ ორი გზა კიდევ რჩება ბატონ-ყმობის შესავსებლად:

13) თავის ნებით ყმობა უცხო მხრიდგან გადმოსულის მიერ.

14) განთავისუფლებულის მიერ (libertinus) ბატონისა და პატრონის ძეგნა¹⁰⁷⁾.

შეგვიძლიან ასეთი გრადაცია წარმოვიდგინოთ, რომელიც დაგვიხატავს ბატონ-ყმობის ელემენტებს და იმის აგენტების სხვა-და-სხვა მდგომარეობას. სუყვე-ლაზე ძლიერ შევიწროებული იყო მონად აყვანილი ტყეე – სყიდულზე უფრო ყმა არის ¹⁰⁸⁾; სყიდული

¹⁰⁵⁾ Кр. гр., 11.

¹⁰⁶⁾ Introd. Brosset, 127; Кр. гр., 74., 103 – 4.

¹⁰⁷⁾ Двор. гр, 1782 წ.; Кр. гр., 41. Brosset. Introduction, 82; Церк. гудж., 19, 55, 87, 153 და სხვ.

¹⁰⁸⁾ ვახტ. ან., § 254.

წყალობის გზაზედ ქვეით იდგა: მას და იმის ქვრივს ნაკლები ქონებრივი უფლება აქვს, ვიდრე ბოძებულს – „თუ ნასყიდი იყოს, მისი საქონელი ბატონს ეხელ-თვი... თუ ან წყალობის ყმა იყვეს, ან პატრონის მინაცემი, იმის ცოლს უფრო ცოტა რამ გამოარ-თვას“¹⁰⁹⁾. ამათზე უკეთესს მდგომარეობაში იყო თავის ნებით ყმად შესული, რომელიც გადადის ერთის ბატონისაგან მეორესთან ბატონის „ხელ-წერილით“. იგი ყმა-კი არ არის, არამედ „პატრონის და მფარველის“ მძებნელი¹¹⁰⁾. დროებით მოვალე (nexus), თუ ვალს გადასწყვეტდა, ხდებოდა აზატი, თავისუფალი კაცი¹¹¹⁾. ეს განსხვავების ლარი ღრმად არ არის გატარებული არც კანონმდებლობაში, არც პრაქტიკაში. ბერძენთა კანონებმა იქონიეს საშინელი გავლენა¹¹²⁾ ძველს ჩეულებზედ საქართველოში. თუმცა კაცთ-მოყვარე ვახტანგი სცდილობდა შეემცირებინა

¹⁰⁹⁾ ვახტ. კან., § 248.

¹¹⁰⁾ Кр. гр., 29, 31. Церк. Гудж., 84, 67. „ბატონი ყმას უნდა როგორც შვილს ისე მოჰქცევოდა“. Кр. гр., 56.

¹¹¹⁾ აღბუღას კან., § 72; Кр. რ., 6. როგორც რუსეთში „неустойка“-ს იხდიდნენ, ისეც ჩვენში ერთი ბატონის ყმად რჩებოდა.

¹¹³⁾ გაავრცელეს წარმოდგენა: „ყმისა ყველა ბატონისა.

-45-

იურისდიქცია ბატონებისა ყმებზედ („ნურა კაცი თავის ყმას ნუ შეაწუხებს“, სწერს ვახტანგი), მაგრამ პრაქტიკამ კიდევ წინ გადასდგა ფეხი, უფრო ძლიერ შეავიწროა გლეხი, ვიდრე ვახტანგის კანონები აძლევდა ნებას.

VII

საფუძველი ბატონ-ყმობას სამმა ელემენტმა დაუდო – „ნასყიდმა“ (ვალ-გადაუხდელმა), „ბოდებულმა“, და თავის ნებით ყმად შესულმა. „ნასყიდმა“, რომელზედაც უფრო საგრძნობლად გავრცელდა გადმოტანილი ბერძენთა შეხედულობა ყმაზედ, შეავიწროა ბოდებული გლეხი, თავის ნებით შესულმა ბატონის მფარველობის ქვეშ გადასცა „ნასყიდ-ბოდებულს“ ჩვეულება გადასვლისა და განთავისუფლებისა. აღბუღას კანონით აზატი ხდებოდა კაცი, როცა იგი გადაიხდიდა ვალს¹¹³). ვახტანგმა მიიღო კანონად ეს გავრცელებული ჩვეულება, მხოლოდ პირობის აღსრულება, „ვალის გადახდა“ შეიქმნა შეუძლებელი ვალის

არის“. ბერძენთა კანონები რომ მოქმედებდა ჩვენში, ეჭვი არ არის, რადგანაც სიგელებში ხშირად ნახავთ მითითებას ბერძენთა კანონებზე. მაგ., Кр. რ., გვ. 20.

¹¹³⁾ აღბუღას კან., § 72. Кр. რ., 6.

-46-

ამლებისათვის: მომეტებული ნაწილი გლეხთა ვეღარ ჰპოულობდა საშუალებას ვალი გადაეწყვიტა და ძალა-უნებურად რჩებოდა ყმად. ასეთი პროცესი მოხდა

რუსეთშიაც, სადაც კანონმდებლობით-კი არ დამაგრდა (прикрѣпился) ყმა ბატონთან და იმის მამულთან, არამედ ეკონომიურის გარემოების შედეგი იყო ვადის ამლების ყმად ზადაქცევა¹¹⁴).

რადგანაც სურვილი განთავისუფლებისა ძლიერი იყო ყმათა შორის, ამიტომ, როგორც რუსეთში, დაიბადა საქართველოშიაც ორ-ნაირი ფორმა თავის დახსნისა: გადასვლა სხვა პატრონთან, რომელიც გაუსწორდა პირველ ბატონს გლეხის ვალში ¹¹⁵), და გაპარვა ყმისა ვალის გადაუწყვეტლად. შესანიშნავია, რომ ჩვენში, როგორც რუსეთშიაც, განთავისუფლებული იხდიდა „неустойка“-ს, როცა თავისუფლდებოდა: ჯანია ყორღანაშვილს აძლევს პირობას, რომ იგი დასტოვებს ერთს შვილს ბატონთან „ნასყიდ ყმად“; თუ ვინმე გამოისყიდის ჯანიას, იგი და-

¹¹⁴) ბორის გოდუნოვის დადგინებას „О прикрѣпленіи крестьянъ“ პროფ. ვ. ო. კლიუჩევსკი რაცხს „ისტორიულ ლეგენდად“, რადგანაც ეს ძვირფასი დოკუმენტი აქამდის არარის აღმოჩენილი.

¹¹⁵) Кр. гр., 3, 6, 7, 14, 41, 45.

უბრუნებს ყორღანაშვილს იმისგან აღებულს ვალს¹¹⁶). ეს ჩვეულება, ვალის გადაწყვეტა სხვა შემძლებელის ბატონის მიერ, ძალიან ხშირია და კანონით ვახტანგის მიერ განმტკიცებულ იქმნა¹¹⁷). ვახტანგმა შეიწყნარა უკანონო ჩვეულება – გაპარვა ყმისა და დაადგინა, რომ გაპარული ყმა 30 წლის განმავლობაში მოიძებნოს და, ამ ვადის განმავლობაში ბატონმა იპოვა თავის და კარგული ყმა, იგი ვალდებულია იმის ყმის შემნახველს გადაუხადოს ყმაზედ დანახარჯი და მისცეს იმის დროებით მფარველს ნახევარი იმ სარჩოდგან, რომელიც გამოპარულმა ყმამ „ახალს ბატონს“ შესძინა, აი თვით მუხლი როგორ გვიხატავს ამ გარემოებას: „თუ ერთი მეორეს „ყმა“ ერთმანეთს მიუ-

ვიდეს და თავი ნასყიდად დაუწეროს, ან იმ მებატონემ იმ „გლებ კაცს“¹¹⁶⁾ ან ვალი გადაეწვიტოს და ან შიმშილობაში გამოჰკვებოს დავთარში ჯერ არ დაწერილიყოს იმის სახელზე და ისე წამოედავოს პირველი მებატონე, რაც ამ ახალს ბატონს იმაზე ხარჯი ექნას, ის პასუხიც უნდა მისცეს, და რაც ამ გლებ-კაცს ამ ახლის ბატონის ხელში მოუგია, იმისი

¹¹⁶⁾ Кр. гр, 3, 6, 7, 14, 30, 41, 45; Церк. гуд., § 8, 61.

¹¹⁷⁾ ვახტ., კან., § 200.

¹¹⁸⁾ ვახტანგის კანონებში, როგორც ამ მუხლიდგანაცა

ნახევარი უნდა ახალს ბატონს მისცეს და თავისი ყმა ძველს ბატონს უნდა მისცეს¹¹⁹⁾.

სიგელი 1772 წ. ამ მუხლს მშვენიერად ასურათებს. სიგელი გვიჩვენებს, რამდენად აძლევდა პასუხს კანონ-მდებლობა ცხოვრების მოთხოვნილებას და რამდენად შესაძლო იყო მისი განხორციელება ამ სიგელში ვკითხულობთ: „...„Справлялись съ закономъ и нашли, что, по закону царя Вахтанга, если крестьянинъ уйдетъ отъ своего господина и проживетъ въ другомъ мѣстѣ 30 лѣтъ, то прежній владѣлецъ не можетъ уже имѣть на него владѣльческихъ правъ. А какъ крестьяне Мирзашвили въ Джавахетіи всего 6 лѣтъ, то мы, вслѣдствіе этого и на основаніи этого вышеприведеннаго закона, постановили: признать ихъ крестьянами сардара Давида (Орбеліани)“¹²⁰⁾. კანონი, რომელიც აქ მოხსენებულია, გვაუწყებს შემდეგს: „თუ აქედამ აყრილი გლები სხვის საბატონოში წავიდეს, თუ იქ ექვსი წელიწადი დაჰყოს და ისევ ხელმწიფის ყმად მო-

სჩანს, ხშირად განურჩევლად იხმარება ყმა და გლებ-კაცი. სი-

გელეზშიაც ასეა (крестьянин, „крѣпостной“). ამ გვარადვე ირევა, როგორც ვნახავთ, მეფე-ბატონი და ბატონ-პატრონი.

¹¹⁹⁾ ვახტ. კანონები, § 200.

¹²⁰⁾ Кр. гр., 25. რუსულად მოვიყვანე, რადგანაც მსურ- და დამეცვა ტექსტი.

-49-

ვიდა, თუ უნდა მისცემს ხელმწიფე, თუ უნდა არა¹²¹⁾“ ... ეს პირველი ნახევარია იმ დადგინების საფუძვლად, რომელიც გადასწყდა ორბელიანის სასარგებლოდ. მეორე ნახევარს მსაჯულის გადაწყვეტილებისას აქვს საფუძველი შემდეგს მუხლში: „თუ საბატოს კაცის შვილის ყმა სხვის საბატონოში წავიდეს, თუ 30 წელიწდი იქ დაჰყო და ისევ მოვიდა და სხვა კაცს ეყმო, ვედარას შეუვა, თუ ნაკლები დაჰყო... ძველს ბატონს უნდა მიეცეს“ ¹²²⁾... მირზაშვილი ოც-და-ათ წელზედ ნაკლები იყო დაკარგული და ამიტომ გადაუწყვიტეს ორბელიანთან – პირველ მებატონესთან დაბრუნება.

ბატონები ეძებდნენ თავიანთ დაკარგულ ყმებს ¹²³⁾. ვადად წინად დადებული იყო 30 წელიწადი. ამის კვალს ვპოულობთ აღბუღას კანონებში, რომელმაც თავის მხრივ შეამცირა ვადა შვიდ წლამდე¹²⁴⁾. ვახ-

¹²¹⁾ ვახტ. კან., § 201.

¹²²⁾ ვახტ. კან., § 202.

¹²³⁾ სოლომონ და ირაკლი მეფეთა შორის დადგენილ ხელშეკრულობის მეშვიდე პუნქტი ამბობს: ყმანი და გლეხნი თვინიერ ნებით გადასულნი ერთმანეთს დაუბრუნდეს (Дѣла грузинскія. Арх. М. М. Д.).

¹²⁴⁾ აღბუღას კან., § 78. შეად. მოსეს კან., § 6.

-50-

ტანგმა ვადად ისევ 30 წელი დასდო ¹²⁵⁾. რუსეთში ჯერ ხუთი წელიწადი იყო, შემდეგ 10 – 15 წ., 1646 წელს ალექსი მიხეილის ძემ ვადა სრულებით მოსპო და ნება მისცა მებატონეებს ეძებნათ დაკარგული ყმა

უვბდოდ („безсрочно, безъ урока лѣтъ, вѣчно“). ამ კანონის ძალით, მე-XVII საუკ. დასაწყისის გაპარულ ყმებს ეძებდნენ ბატონები ეკატერინე მეორის მეფობაში! ჩვენში უფლება ძებნისა გადადიოდა არამც თუ შვილებზედ, არამედ ნათესავებზედაც. მოხისელის ბატონის გლეხი გაიპარა რუისში, მაგრამ მისის ბატონის ნათესავმა, მეფე ვახტანგის ბრძანებით, მოამებნინა და გახადა თავის ყმად¹²⁶). თვით შაჰაბაზის დროს ამ გაპარვასა და დაბრუნებას ვხედავთ გამეფებულს. იგი უბძანებს ფირმანით ქიურამ-ოღლის (გურამიშვილს), გლეხები (ყმანი) მოსძებნონ, საცა არიან, და დაუბრუნონ პატრონს¹²⁷). ყმები თავისას არ იშლიდნენ და გაპარვას არ ივიწყებდნენ¹²⁸). თუ გაპარული 30 წელს (ან 12 წ. თრიალეთზედ) დაჰყოფდა, მაშინ იგკ თავისუფლდებოდა ბატონისაგან.

¹²⁵) ვახტ კან., § 202.

¹²⁶) Ер. гр., 8, 25. Акты Кавказ. Археогр. ком. I, 47, 72.

¹²⁷) Кр. гр., 87.

¹²⁸) Кр. гр., 13, 105.

ვახტანგ მეფემ ეს 30 წლის ვადა დასდო, შეგვიძლიან ვიფიქროთ, მცირე მამულის პატრონთა სასარგებლოდ წინააღმდეგ დიდთა მეზობლეთა. დიდის მამულის მფლობელს შეეძლო გადაყვანილი გლეხი დაემალა შვიდის წლით, როგორც აღბუღა სწერდა¹²⁹), სხვა-და-სხვა მიფარებულს მხარეს თავის უზარმაზარის მამულისა და შემდეგ ამ ვადისა დაესაკუთრებინა გამოპარული გლეხი კანონის ძალით, 30 წლით დამალვა უფრო ძნელი იყო, და გამოქცეულის ყმის ძევს პატრონს მეტი დრო, ეძლეოდა იმის მოსაძებნად.

გარემოება იცვლება და ვადას მნიშვნელობა აღარა აქვს გამოქცეულის ყმის დაბრუნებისათვის, თუ

იგი გამოპარული გლეხი „დავთარში“ ახალს ბატონთან აღწერის დროს ორჯელ მოექცა. ქართლში აღწერა შვიდ წელიწადში ერთხელ ხდება, მაშასადამე საკმარისი იყო ორ აღწერას – 14 წელიწადს – გაეცლო ყმის გამოპარვიდამ, რომ ბატონს დაჰკარგვოდა ნება იმის მოსაძებნად, მაგრამ ჯერ კიდევ თვით ყმას ეძლევა ნება დაბრუნდეს ძველს პატრონთან. რაკი გაივლის 30 წელი, მაშინ ყმაც ჰკარგავს უფლებას დაბრუნდეს უკან და, თუ დაბრუნდა „სამკვიდროზედ“, იმან (ძველმა ბატონმა) ისევ უნდა მოსცეს¹³⁰). «ხელ-

¹²⁹) ალექსანდრე კან., § 78.

¹³⁰) ვახტ. კან., § 199.

-52-

მწიფის დავთარში ვისაც მოსვლია, იმის სახელზედ ჭირის მქონლად დაიწეროს¹³¹). აქედგან ბატონყმობა დაბადებული ეკონომიურს ნიადაგზედ იქმნა მიღებული კანონით და განმტკიცებულ სიაში, „დავთარში“ ჩაწერით. რუსეთში პირველის რევიზიის შემდეგ (1718 წ.) ყმანი ჩაიწერნენ რევიზიის სიაში („ревизскія сказки“). ჩვენში მოექცნენ „დავთარში“. ვინც ორჯელ აღწერის დროს ერთისა და იმავე ბატონის დავთარში მოექცა და დაჰყო იმასთან 30 წელი, იგი რჩება იმის სამკვიდრო ყმად, წინანდელს „სამკვიდროზე“ ველარ წავა, თუ წავა, ისევ უნდა მოსცეს¹³²). თვით ელი, „მწყემსი ხალხი, რომელიც ხვნა-თესვას არ მისდევს და ბინას იცვლის“¹³³) („губляющие люди“ რუსეთში), რაკი მოექცა დაეთარში, ხდება ბატონის სამუდამო ყმად, ჰკარგავს უფლება თავისუფლად გადასვლისას¹³⁴).

¹³¹) ევროპაში საკმარისი იყო, ერთი წელიწადი გაეტარებინა ბატონთან, რომ იმის ყმად გამხდარიყო (droit d'eubainage). Карѣвъ. Франц. Крестьяне, 42.

¹³²⁾ Кр. гр., 25. „დავთორის“ მნიშვნელობაზედ ნახე
Бакрадзе. Археол. Путешествіе по Гуріи и Адчарѣ, გვ.
320, 327.

¹³³⁾ პ. უმიკაშვილის ახსნა „ელისა“. იხ. „დასტურლა-
მალი“, გვ. 169.

¹³⁴⁾ Кр. гр., 27. შესანიშნავია, ბატონს რომ სხვის ყმამ

-53-

მაშასადამე, კერძო დამოკიდებულება, რომელიც
სუფევდა ბატონსა და ყმას შორის, მთავრობამ სა-
ხელმწიფო აქტებით, „დავთარში“ ჩაწერით აღწერის
დროს განამტკიცა, მისცა იურიდიული სანქცია ცხო-
ვრებისაგან დაწულ გარემ.ყებას და მიზეზს და
აღიარა მტკიცე კანონად გაძლიერებული და გახში-
რებული ჩვეულება, ბატონთან ხელწერილის, „წიგ-
ნის“ დადების მაგიერ, სახელმწიფო სიით დაკავშირე-
ბა ყმისა ბატონთან.

ბატონ-ყმობაში ამ გვარად უნდა აღინიშნოს,
როგორც სუყველგან მოხდა, ორი ფაზისი განვითარე-
ბისა: მომზადება ბატონ-ყმობისა ეკონომიურის მიზე-
ზებით და იმის განმტკიცება კანონ-მდებლობით, მთა-
ვრობის აქტებით.

VIII

ყმები ჰყავდათ როგორც კერძო ბატონებს, აგ-
რეთვე თვით მეფეს (სახასო ყმანი) და ეკკლესია-მო-
ნასტრებს. ხშირად ყმანი ბატონისა და მეფის განუ-
რჩევლად იხმარებიან, რადგან მეფეც თავის თავს ყმის

„წიგნი“ მისცეს მოტყუებით, „მომდევარი“ არა მყავსო, და ახა-
ლის ბატონის სიაში ჩაეწეროს, ძველი ბატონი ჰკარგავს იმაზედ
უფლებას. ვახტ. კან., § 262.

-54-

შესახებ „ბატონს“ უწოდებს. აქედამ წარმოსდგა გამოურკვეველობა, როდის არის ლაპარაკი მეფეზედ და როდის კერძო ბატონზედ. იქნება ეს ასე მოხდა იმიტომ, რომ წინანდელი ბატონი და შემდეგი მეფე ერთ-ნაირად ექცეოდნენ ყმებს, ჰქონდათ თანასწორი იურისდიქცია ყმებზედ¹³⁵). სახასო, და საეკლესიო ყმათა შორის, როგორც საერთოდ საბატონო ყმებში, მოჰყვნიენ ტყვე და ნასყიდი, ნაბოძები და შეწირულნი, თავის ნებით ყმად შესულნი და თავ-შეფარებულნი. საეკლესიო ყმათა რიცხვი მუდამ ჰმატებოდა, რადგან ცოდვილნი მებატონენი სულის საცხონებლად არ იშურებდნენ ეკლესიებისთვის ყმებისა და მამულის შეწირვას. დასავლეთ ევროპის ისტორიკოსის გრიგოლ ტურსკის ნაწერებიდგან აშკარად, სჩანს ის შეუთანასწორობა, რომელიც მეფობდა კერძო უწმინდურის ცხოვრებასა და ეკლესიათა უხვის შეწირულებას შორის (VI საუკ.). ჩვენშიაც გადაშალეთ გუჯრები და ყოველს გვერდზედ შეხვდებით,

¹³⁵) ასეთ განურჩევლობას ბატონისა და მეფის ხმარებაში ვხედავთ სხვის კანონებშიაც. ფრანგების სამართალში dominus და rex ირევა. სხვა-და-სხვა ხელთ-ნაწერი სხვა-და-სხვა დროისა ხმარობს ძველად dominus და შემდეგ rex. ნახე Lex Salica, §§ 13, 44, 46; in trustee diminica და in trustee reguli. Cpav. Deloche. L'Antrusion, page, 6.

რომ სულის მოსახსენებლად, ცოდვათა მისატევებლად, შვილების სადღეგრძელოდ, წირვითა და ლოცვით მოსახსენებლად¹³⁶) ჩვენნი მებატონენი ხელ-გაშლით სწირავდნენ ეკლესია-მონასტრებს მამულსა და ყმებს. აქ, საეკლესიო ყმათა შორის, როგორც ევროპაში, ნახავთ თავის თავის შემწირველთ: სულაძემ შესწირა თავი ეკლესიას და მიეცა ნება საეკლესიო მამულზედ დასახლებისა¹³⁷). უპატრონონი და უბატონონი ეძებდნენ მფარველობასა და ყმობას ეკვ-

ლესიას: აქტით 1740 წ. გლეხი არაგვის ერისთავისა, ლეკების ტყვეობიდან განთავისუფლებული, დარჩენილი უჭატრონოდ, შეეფარა ურზნისის მონასტერს¹³⁶). ეკლესია თვით უფლობს ყმებს და ასახლებს თავის მიწა-წყალზე¹³⁹). ერთის შეხედვით თითქოს ეკლესიის მონაწილეობის მიღება გლეხთა სცილვაში არღვევს კათოლიკოზთა კანონებს, რომელთა თანახმად ეკლესია უკრძალავდა ყმის სცილვა-გასცილ-

¹³⁶) Церк. гуд., 7, 19, 59, 62, 26, 28. Археол.

путеш. по Гурій, 303, 318.

¹³⁷) Церк. Гудж., 19; ნახე კიდევ Церк. Гудж., 55.

¹³⁸) Пери гулкие, 27, 57.

¹³⁹) Церк. гудж, 58, 59, 61. Brosset. Introduction, 127.

-56-

ვას¹⁴⁰). ეკლესია გასაკიცხი არ არის, თუ იგი ყიდულობდა ყმებს მხოლოდ იმიტომ, რომ მათი შვევი წროებული გარემოება შეემსუბუქებინა: საეკლესიო ყმას ბევრი იშეღავათი ჰქონდა შედარებით საბატონო ყმასთან და ამიტომაც ხდებოდა, რომ საბატონო ყმები იპარებოდნენ და გადადიოდნენ საეკლესიო მამულზედ: ციციშვილის გლეხი ზაქარია გასიტაშვილი, შევიწროებული თავის ბატონისაგან, შეეფარა რუისის სობოროს; მეფემ იცნო გლეხის საჩივარი სამართლიანად და თავის ქონებით გადასცა იგი რუისის კათედრას¹⁴¹). ერთხელ შეწირული მამული და ყმა ეკლესიისაგან აღარ გამოიწირებოდა¹⁴²).

ეკლესიის მფარველობის ქვეშ შესულთ მიეტევებოდათ დანაშაულნი: მოჯამაგირემ თულაშვილთა გააპატიურა ქალბატონი, ბატონებს იმის მოკვლა უნდოდათ, მაგრამ რაკი ეკლესიას შეეფარა, მიუტევეს შეცოდება ხორციელი¹⁴³).

¹⁴⁰⁾ კანონები კათოლ., § 2; Церк. гудж., 148, 149.

¹⁴¹⁾ Церк. гудж., 45; ნახე კიდევ Brisset. Introduction, 151, 152 _ 3. Кр. гр., 8, 149.

¹⁴²⁾ Церк. Гудж., 35.

¹⁴³⁾ Церк. Гудж., 59. ეკკლესიის. მფარველობის ქვეშ შესულთ ახლაც მიეტევებათ ხოლმე დანაშაული თუმ-ფშავ-ხევ-

საეკკლესიო მამულის-გამნაწილებელი ყმათა შორის არის კათოლიკოზი, ეპისკოპოზი, წინამძღვარი მონასტრისა, თუ სამონასტრო მამულს განმეორებით დამტკიცება სჭირდება ახალის მეფისაგან¹⁴⁴⁾. აგრეთვე თვით ეკკლესია ურიგებს და ამტკიცებს საეკკლესიო მამულს იმათ სასარგებლოდ, რომელთაც წინადავე მიიღეს იგი მოსახმარადი ამიტომ როგორც ამოწყვეტილი საბატონო მამული უბრუნდება ბატონს, აგრეთვე საეკკლესიო მამული უბრუნდება კათოლიკოზს, წინამძღვარს, რომელიც უმაღლესის პატრონის უფლებით აძლევს თავის ყმებს¹⁴⁵⁾. ერთის სიტყვით, საეკკლესიო და სამონასტრო ბატონები არაფრით არ ირჩევიან ჩვეულებრივ მამულის ბატონებისაგან. ეს თანასწორობა იქამდის მიდის, რომ სამღვთ. პირზედ გადადის წინამძღვრობაც ჯარისა, იმ ყმათაგან შემდგარისა, რომელნიც დასახლებულნი იყვნენ საეკკლესიო, მამულზედ¹⁴⁶⁾. რადგან მიღებული იყო, რომ

სურეთში. ნახე ჩემი წერილი „О мохевцахъ“ въ Этнограф. сборникѣ, вып. III

¹⁴⁴⁾ Церк. гудж., 12, 96, 97.

¹⁴⁵⁾ Церк. Гудж., 150. ქუთაისის მიტროპოლიტმა გადასცა ამოწყვეტილი მამული გლეხის შოშიძისა გლეხს ჯან-ჩვამეს. იხ. კიდევ Церк. Гудж., 113, 114, 125, 126.

¹⁴⁶⁾ Крест. гр., 21 – 2.

ბატონი თავის ყმებით მიდიოდა ჯარში, ამიტომ კათოლიკოზიც თავის გლეხებით, როგორც სამხედრო კაცი, ასრულებდა ლაშქრობის მოვალეობას. დასავლეთ ევროპაშიაც მოხდა ასეთი მატერიალიზაცია ეკლესიისა: ეპისკოპოზები, ამბობს ისტორიკოსი გრიგოლ ტურსკი, დადიოდნენ ჯარში, შეჭურვილნი იარაღით.

გლეხს ერჩივნა ეკლესიის ყმობა: სასულიერო წოდებას უფრო ნაკლები მოთხოვნილება ჰქონდა, ვიდრე ჩვენს თავად-აზნაურს, გონებითა და ზნეობით პირველი მაღლა იდგა მეორეზე და ქონებრივი შეძლებაც მეტი ჰქონდა. ამიტომ, საფიქრებელია, ეკლესია ნაკლებად აწუხებდა თავის ყმას შედარებით თავად-აზნაურთან. ეკლესია სცდილობდა დაეცვა მშვიდობიანობა და კაცობრიობა ყმათა და ბატონთა შორის; იგი სცდილობდა გავრცელებული ბარბაროსული ჩვეულება – ყმის ყიდვა-გაყიდვა მოესპო და, რასაკვირველია, თვითვე არ იზამდა მას, რის წინააღმდეგაც იბრძოდა. ეკლესიას ამ შემთხვევაში დიდი გავლენა ჰქონდა ბატონ-ყმობის მოსაღბობად და მოსატეხად. ბატონები აძლევდნენ პირობას ეკლესიას, რომ ყმებს არ გაჰყიდ-გამოჰყიდდნენ, ტყვეს ურჯულაობაზე არ გაჰყიდდნენ. სამეგრელოს მთავარი ბეჟანნი აძლევდა აღთქმას კათოლიკოსს გრიგოლს, რომ შენს ბძანებას ტყვეების გაყიდვის შესახებ შევასრუ-

-59-

ლებ დხ ვინც დაარღვევს ამ მცნებას, დავსჯი კანონიერადაო¹⁴⁷). ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ეკლესიას, მაგალითად, რომის იმპერიაშიაც¹⁴⁸).

საეკლესიო. გლეხს შეეძლო კათოლიკოზის თანხმობით გაეყიდნა თავის მამული, სახლი, ვენახი¹⁴⁹), შეეძლო თავისუფლად წასულიყო სავაჭროდ, შეეძინა თავისი საკუთარი მამული¹⁵⁰). იგი იყო განთავისუფლებული ზოგიერთ ხარჯისაგან, რომელიც უთუ-

ოდ უნდა გადაეხადნა საბატონო ყმას. ხშირად იმას ერთმევა მხოლოდ სანთელ-საკმელი, ან მოვალედ ხდება წელიწადში ერთხელ ალაპი გაემართა ბატონის სულისთვის¹⁵¹). სახელმწიფოდ მას ერთმევა ლაშქარ-

¹⁴⁷) Церк. 149. Акты Кавказ. Арх. ком. , 52, 55, 56, 61, 64. Brosset. Introduction, 82.

¹⁴⁸) Defensor civitatis – მფარველი საწყლის ხალხისა იყო ეპისკოპოზი, რომელსაც მიეცა იურისდიქცია. ჩვენში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჭყონდიდელს. აქვე ურიგო არ იქნება მოვიყვანოთ ქორეპოსკოპოზების შესანიშნავი ცნობა: ბერძენთა იმპერ. I განკარგულებით პატარა მაზრებში (hrai) დანიშნულნი იყვნენ ქორეპისკოპოსნი, რომელთაც ემორჩილებოდა მაზრები. Kuhn. Die Städtische und burgerliche vertassug d. Rom. II. B. II, стр. 241.

¹⁴⁹) Кр. гр., 29, 56.

¹⁵⁰) Церк. гудж., 52, 64, 65, 59.

¹⁵¹) Церк. гудж., 27, 89, 109, 132, 144. Brosset. Introd., 115, 129.

-60-

ნადირობისა და სათათრო საურის გადასახადი¹⁵²) ეს ისეთი მოვალეობა იყო ყოვლის კაცისა, ვინც საქართველოში სცხოვრობდა, რომ ამ ხარჯისაგან განთავისუფლება მეტად იშვიათი საქმე იყო¹⁵³). როცა ჩამოვთვლით საერთოდ გლეხის გადასახადს, ამ საგანს კიდევ დავუბრუნდებით; ახლა-კი საკმარისია ვსთქვათ, რომ საეკლესიო, ყმის სამსახური ხშირად არ იყო, მძიმე: ნახევარ გირვანქის სანთლის შეწირვა-ბევრს არ გაუჭირდებოდა¹⁵⁴). რასაკვირველია, იყვნენ ისეთი საეკლესიო, ყმანიც, რომელნიც საბატონო გლეხთან თანასწორად შეწუხებულნი იყვნენ. რადგან ადვილი იყო ეკლესიის ყმობა, ამიტომ ვხედავთ დაულალავს ცდას ყმის მხრივ გადავიდეს საბატონო ყმობიდან საეკლესიო გლეხად. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ საბატონო ყმას საეკლესიო. სამსახურიც არ აკლდებოდა, მაშინ საბუთიანად ვიცნობთ ამ

მეცადინეობას ყმებისას. თვით განთავისუფლებულნი ყმობისაგან შედიან ეკკლესიის ყმად (Дв. гр.).

ამას დაუმატეთ ის გარემოებაც, რომ სახასო

¹⁵²⁾Церк. гудж., 10, 15, 37, 38, 107, 108. Grosset. Introduct. 124. Акты Кавказ. Археогр. ком., I, 8, 9, 23, 30.

¹⁵³⁾ Церк. гудж., 56, 105.

¹⁵⁴⁾ Церк. гудж.. 55, 87, 125, 81.

-61-

და საბატონო ყმა ყოველთვის ემსახურებოდა ეკკლესიასაც. „Въ Грузіи никто никогда не слыхалъ, чтобы кто-нибудь уклонился отъ уплаты церковныхъ податей“¹⁵⁶). ორის სამსახურის გაწევის მაგიერად, ყმას აერჩივნა ერთი საეკკლესიო ბატონი ყოლოდა და იმისტვისაც ბევრად ნაკლები სამსახური დასჭირდებოდა, ვიდრე ჩვეულებრივ ბატონისათვის. სახასო ყმასთანაც შედარებით საეკკლესიო უკეთეს მდგომარეობაში იყო: სახასოს არ ეძლეოდა, როგორც ვნახავთ, იმდენი შეღავათი გადასახადში, რამდენიც საეკკლესიოს. ახლაც სახასო გლეხები ბევრით ჩამორჩენილნი არიან, მაგალითად, ქრისტეს საფლავის ყმებთან შედარებით: „მონასტრის გლეხები თითქმის უფრო უკეთესს ყოფა-ცხოვრებაში არიან, ვიდრე სახელმწიფონი. სახელმწიფო გლეხებს არა ჰყოფნით თავისი მამული და ძალა-უნებურად გადადიან საბატონოში და ემსახურებიან ორ ბატონს: სახელმწიფოსა და რომელსამე მემამულეს. მონასტრის, ანუ საბერო გლეხს მამული სწორედ თავზედ-საყრელი აქვს. იგი მხოლოდ ერთად-ერთს ბატონს ემსახურება, ერთთან აქვს საქმე, აძლევს მცირედს ხარჯს პურ-

¹⁵⁵⁾ Кр. гр., 27.

ზე, ქერზე, სიმინდზე, ვენახზე; სხვა ყველა მიწის მოსავალი თავისუფალია გადასახადისაგან“¹⁵⁶).

IX

გლახს ერჩივნა აგრეთვე მეფის ყმობა: ის უფრო ნაკლებად სასტიკი ბატონი იყო. გარდა ამისა საბატონო, გლახი მეფის სასარგებლოდ მაინც იხდიდა „კოდის პურს, საბალახეს, ბეგარას“. აგრეთვე „ლაშქარ-ნადირობა არც ერთ არ დააკლდების, უნდა ქნას, თუ ხელმწიფემ არ გაათარხნა“¹⁵⁷). გათარხნება-კი იშვიათი იყო. მეფე ანთავისუფლებდა საბატონო ყმებს სახელმწიფო ხარჯისაგან ბატონის რაიმე სამსახურის დასაჯილდოვებლად. მეფე როსტომმა განათავისუფლა ტატიშვილის ყმები ღალისა და საბალახოსაგან იმ ერთგულებისათვის, რომელიც ტატიშვილმა დაუმტკიცა მეფეს, როცა საომრად მიესია კახეთის მფლობელს¹⁵⁸). უფრო იშვიათი იყო, ლაშქარ-ნადირობის მოვალეობის ახდა საბატონო ყმებისაგან მეფის

¹⁵⁶) „ივერია“ 1888 წ. № 2116. „წერილი ქართლი-დამ“, ს. გუნცაძისა.

¹⁵⁷) ვახტ. კან., § 162. აგრეთვე საქორწილიო და აღაპი მეფისთვის არ აკლდება Кр. гр.; 70.

¹⁵⁸) Крестъ. гр., 4.

სასარგებლოდ¹⁵⁹). თუ ენისელის მოურავის ყმანი მეფე ალექსანდრემ 1527 წ. სიგელით განათავისუფლა მალისაგან, ეს ჯილდო იყო იმ სამსახურისათვის, რომელიც ბებურმა მეფეს გაუწია ძმისწულთან (ლეონთან) ომში¹⁶⁰). საბატონოს ყმანი იშვიათად არიან თავისუფალნი სახელმწიფო გარდასახადისაგან და სახა-

სო გლეხები-კი ხშირად თავისუფლდებიან ყველა სახელმწიფო გამოსაღებისაგან მარტო იმიტომ, რომ ყმა მორჩილი არის. რაკი სახასო უკეთესს მდგომარეობაში იყო და საბატონო ყმა ორს ბატონს _ მეფეს, და პატრონს-ბატონს ერთად ემსახურებოდა, ამიტომ არა ერთხელ ვხედავთ მაგალითს, რომ საბატონო ყმა სცდილობს გადავიდეს ან საეკლესიო და ან სახასო ყმად. გლეხი ჰგოდებს, როცა იმას ბატონი იჩემებს და არმევს სახასო სითარხნეს, მეფეს სთხოვს მიიღოს თავის მფარველობის ქვეშ და დაიხსნას შევიწროებისაგან. ასეთს თხოვნას წარმოადგენს სიგე-

¹⁵⁹⁾ ვახტანგმა აზნაური გაბაშვილი განათავისუფლა ყველა გადასახადისან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და თათრის მალისა. *Двор. гр.*, 13. აგრეთვე მეფე გიორგიმ გაათარხნა ყმანი ხერხეულიძისა სახელმწიფო გადასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა *Двор. гр.*, 10.

¹⁶⁰⁾ *Двор. гр.*, 2, 47; ნახე *Кр. гр.*, 74.

ლი, მიცემული ივანე შავდათუაშვილის სახელობაზედ¹⁶¹).

განათავისუფლებული ბატონისაგან, „აზატი“ ყმა მიდის მეფის მფარველობის ქვეშ. დავით გიორგაშვილი, გათარხნებული ყმობისაგან, მიდის ყმად მეფე ერეკლესთან¹⁶²), და უკეთესს ბატონსაც ვერ იპოვნიდა.

სახელმწიფო ინტერესს შეადგენდა გლეხის მდგომარეობა განეკარგებინა. პრინციპი ავსტრიის იმპერატორის იოსებ II – *pauvre paysan, pauvre rayon* კარგად ჰქონდათ შეგნებული ჩვენს მეფეებსაც. ამისთვის ისინი სცდილობდნენ კანონით განესაზღვრათ გლეხის სამსახური ბატონისადმი, დაემკვიდრებინათ კაცთ-მოყვარული დამოკიდებულება ყმასა და ბატონს შორის. ვახტანგმა კანონით მისცა ნება ყმას თავი დაანებოს თავის სასტიკ ბატონს, თავი შეაფაროს

სადმე ექვსის წლით და შემდეგ დაბრუნებისა შეიძლოს და გადავიდეს სახასო გლეხად. „იმიტომ დავეწერეთო, უმატებს კაცთ-მოყვარე მეფე: რომ ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს, თორემ წავა,

¹⁶¹⁾ Кр. гр., 77.

¹⁶²⁾ Двор. гр., 26.

-65-

ექვსს წელიწადს სხვაგან დაჰყოფს, მოვა, ხელმწიფეს ეყმობა და ყმა დაეკარგებათო¹⁶³⁾

გარდა კაცთ-მოყვარეობისა, ამ კანონის აღიარებას უდევს საფუძვლად პოლიტიკური და ეკონომიური მოსაზრებაც. ჩვენს სახელმწიფოს ჰქონდა, გარდა მაღალის ღირსების მიცემისა¹⁶⁴⁾ დასაჯილდოებლად, ერთად-ერთი წყარო _ მამულის მიცემა გლეხებით, შემდეგ ვხედავთ მამულის მიცემის მაგიერად თანამდებობის¹⁶⁵⁾ ბოძებას, რომელიც აძლევდა უფლებას მოხელეს თავის სასარგებლოდ მოეხმარა-ერთი ნაწილი სახელმწიფო შემოსავლისა. ნაზარ-ალი-ხანი აძლევს პაპუა ორბელიანს ახალ-ქალაქის მოურაობას „ყოველის შემოსავლით“¹⁶⁶⁾. იმამ-ყული-ხანი კოდალაშვილს აძლევს მდივნობას კახეთში და ნახევარს

¹⁶³⁾ ვახტანგის კან., § 201.

¹⁶⁴⁾ აზნაურობას აძლევს მეფე სოლომონ პარიამაშვილს.

Двор. гр. 1797 წ; გურიის მთავარი – გიორგი არბელამეს.

Дв. гр., 54.

¹⁶⁵⁾ საინტერესო ცნობანი შემხვდა არხივში, რომლითაც ვისარგებლებ. აწ-კი პირდაპირ ამოვწერ, რა სახელ-წოდების თანამდებობანი იყვნენ ცნობილნი ძველს საქართველოში. ნახე ცალკე ამონაწერი წიგნის ბოლოს.

¹⁶⁶⁾ Двор. гр., 12; იხ. კიდევ გვ. 16, 24, 32; Кр. гр., 62,

-66-

შემოსავალს სახელმწიფოს სასარგებლოდ¹⁶⁷⁾ ერეკლე მეფე აძლევს ქობულაშვილს ლაშქარების თანამ-

დებობას კახეთში ყოველის შემოსავლით¹⁶⁸). რუსეთში ასეთს წეს-წყობილებას უწოდებენ „кормел-ნიე“-ს. ძველ დროს პროვინციის მმართველნი ამ, უფლებით ინიშნებოდნენ რუსეთში. მეთვრამეტე საუკუნის დამლევს ვხედავთ მხოლოდ საქართველოში ჯამაგირის დანიშვნას მოხელე კაცთათვის. ზარაშიელს ენიშნება 50 მარჩილი ჯამაგირი სხვა-და-სხვა სამსახურისათვის¹⁶⁹). ერეკლე მეფე უნიშნავს მსაჯულს ლეონიძეს 810 მან. ჯამაგირს, მაგრამ ამას შემოსავალსაც უმატებს¹⁷⁰). ხანდახან სასაცილო საჩუქარი ეძლეოდათ მეფის ერთგულებს. გურიელი გიორგი წინამძღვარს იოსებს ჰპირდება წაღების ჯღანებს „როდესაც ჩექმა გამოვიცვალოთ, ისიც შენთვის გვიბოძებია“. მეფე აძლევდა კიდევ „ნეკრესდობას“, „სალთხუცესობას“, „მეღვინეთ-ხუცესობას“, საბალახოს შემოსავალს და სხვა სარგებლიანს თანამდებობას, მაგ-

¹⁶⁷) Двор. гр., 13, 28; Баградзе. Археол. Путешествіе, 298, 310; Brosset. Introd. 53.

¹⁶⁸) Двор, гр., 27; Акты Археогр. Ком. I, 2, 20, 37, 17.

¹⁶⁹) Двор, гр., 25; Церк. гудж., 114.

¹⁷⁰) Двор, гр., 27.

რამ მამულითა და ყმებით დაჯილდოებული უფრო პატივსაცემი იყო. ამ ეკონომიურმა და კაცობრიულმა შეხედულობამ შეიძლება დააწერინა ვახტანგს მე-201 მუხლი, რომლის ძალით შეწუხებული ყმა, ექვსის წლით სხვაგან თავ-შეფარებული, ხდებოდა შეუცილებელი ყმა ხელმწიფისა. სახელმწიფო სცდილობდა ეს წყარო. ღირსეულის მოღვაწეს დასაჯილდოებლად არ მოსპობოდა. იქნება ამავე მოსაზრებით ხელმძღვანელობდა იმ დადგინების თაობაზედ, რომლის თანახმად უკანონო გლეხის შვილს შეეძლო გადასუ-

ლიყო სახასო ყმად¹⁷¹). ჩვეულებით მიღებული იყო, რომ უკანონო შვილი ხდებოდა იმ ეკკლესიის ან მონასტრის ყმად, რომლის მიწა-წყალზედაც იყო დაბადებული ბავშვი. ეკკლესია, როგორც ბატონი ამ გვარის ყმისა, აძლევდა სხვას, იმ პირობით-კი, რომ იგი არ გაეყიდნათ და მიეცათ ცოტაოდენი უძრავი მამული¹⁷²). საფრანგეთშიაც ასეთი ჩვეულება იყოს მიღებული: საეკკლესიო უკანონო შვილი ხდებოდა ყმად (ერვად) ეკკლესიის¹⁷³).

¹⁷¹) ვახტ. კან, § 110.

¹⁷²) Кр. гр. 113 – 114, 125. 125. ექვთიმე, გელათის მონასტრის მიტროპოლიტი, აძლევს ამ პირობით ერისთვის უკანონო შვილს მღვდელს იშხნელს.

¹⁷³) Карѣвъ. Исторія франц. крестьянъ, 45.

მეფე სცდილობდაესარგებლნა ყოველის ემთხვევით, უკან წაერთმია ნაბობები ყმანი. მეფეს შვილმა გიორგიმ ანდრონიკაშვილს წაართვა ყმა პეტრიაშვილი, რომლის ქალი გაუპატიურებული იქმნა ბატო ნისაგან. პეტრიაშვილი ცოლშვილით გადმოასახლეს სახელმწიფო მამულზედ¹⁷⁴). გამოსყიდულნი ტყვეობისაგან მიდიან სახელმწიფო მამულზედ. თქით ელი, რომელსაც მოჰსწყინდება ელად ყოფნა მეფესთან მიდის ყმად. მას ეძლევა მიწა და თავის შესანახად საკვები¹⁷⁵)! სახელმწიფო. მამულზედ ამ გვარად იძენენ დასახლებულნი: თავის ნებით ყმად შესულნი და ნასყიდი ტყვე.

ტყვით ვაჭრობა განშირებული იყო დასავლეთ საქართველოსში. ეკკლესიის ბრძოლას ამ კაცის დამამცირებელ საქციელის წინააღმდეგ კარგი შედეგი ჰქონდა, თავისი ნაყოფი მოიტანა კიდეც და შესწყვიტეს ყმით ვაჭრობა¹⁷⁶). მაშასადამე, სახასო, საბატონო და საეკკლესიო. მამულზედ ერთ გვარი მოსახლკარე ყმანი იყვნენ. იმათ მდგომარეობაში უნდა ვეძიოთ

განსხვავება და არა ელემენტებში, რომელთაც შეად-
გიწეს ყმობის საფუძველი. „ნაბოძები“ ყმა, რომელ-

¹⁷⁴⁾ Кр. гр., 38.

¹⁷⁵⁾ Кр. гр., 41; Двор. гр., 50.

¹⁷⁶⁾ Церк. гудж, 149, 151.

-69-

საც პირველი ადგილი უჭირავს საბატონო და საეკ-
კლესიო ყმათა შორის, სახასო მამულზედ არ მოი-
ძებნება, რადგან „ნაბოძები“ მხოლოდ მეფისაგან ბა-
ტონებსა და ბატონებისაგან ყმებს ეძლეოდათ. მეფე-
ბატონი და ბატონ-პატრონი ყმისთვის ირჩეოდნენ
მხოლოდ გადასახადის სიმძიმით.

„ხელწერილით“, „წიგნით“¹⁷⁷⁾, „დავთარში“
ჩაწერით განმტკიცებას ბატონ-ყმობისას ერთ ნაირად
ჰქონდა ადგილი საბატონო, საეკკლესიო და სახასო
ყმად დასასაკუთრებლად. გაჩნდა ბატონ-ყმობა, სა-
ხელმწიფო „დავთარით“ აღიარებული, როგორც რუ-
სეთში „крѣпость къ землѣ“ გაკანონიერდა პეტრე
დიდის დროს პირველის რევიზიის შემდეგ (1718 წ.)
რა-კი ბატონ-ყმობამ ფეხი იცვალა და გადავიდა კერ-
ძო დამოკიდებულებისაგან სახელმწიფო ნიადაგზედ,
ყველა „დავთარში“ ჩაწერილნი გახდნენ სახელმწი-
ფო მოხარკედ. გადასახადი გავრცელდა აგრეთვე ბო-
განოსა და ელზე. ბოგანო (რუსების ნინыль) იყო
შეუძლებელი გლეხი, რომელსაც ვენახი არა ჰქონდა.

¹⁷⁷⁾ რომის იმპერიაში ამათ დაერქვათ *adsripti*. ამათ
დაჰკარგეს უფლება ბატონის შესხებ, მაგრამ თავისუფალნი
არიან ერთმანეთის შესახებ. Происхождение феодальных
отношений. Виноградовъ, стр. 28 – 9.

-70-

და სახლიც ან მოეპოვებოდა, ან რა. „ბოგანოზე,

ამბობს დასტურლამალი: საური ორი შაური, ძღვენი ბოგანოს არა სძევს¹⁷⁸), რადგანაც ბოგანო, ღარიბი გლებია და მამული მცირე აქვს, სრული საბატონო გარდასახადი არა სძევს“. მაინც და მაინც წინათ თავისუფალნი ბოგანო (боньль) და ელი (гуляющие люди) გახდნენ სახელმწიფო მოხარკედ. „ელი სამს წელიწადში ერთხელ აღიწერების, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: კომლზე სამი აბაზი ასამწერლო არის“ ...¹⁷⁹) ქართლში აღწერა ხდებოდა შვიდს წელიწადში ერთხელ. ელთა აღწერა-კი თხოულობდა უფრო მოკლე ვადას, რადგანაც ელნი ერთ ადგილას არა რჩებოდნენ და იმათი რაოდენობა იცვლებოდა ახალის ჯგუფის გადმოსვლით საქართველოში.

აღწერის შემოღებამ მოუმატა სახელმწიფოს რიცხვი მოხარკეთა, იმატა რაოდენობამ სახასო ყმა-თამ, რომელთა რიცხვში მოჰქვა წინად თავისუფალი ბოგანო ლა ელი. მეორეს მხრით განმტკიცდა ბატონ-ყმობა, დავთარში ჩაწერილი ბატონთან იმის

¹⁷⁸) „დასტურლამალი“, გამოც. პ. უმიკაშვილისა, გვერ. 73.

¹⁷⁹) *ibid.*, გვ. 75. დაწვრილებით ჩამოვთვლით ელისა და ბოგანოს გადასახადს, როცა საერთოდ ლაპარაკი საბატონო, საეკლესიო და სახასო ყმათა სამსახურზედ.

სამუდამო ყმად გახდა. ეს ორ ნაირი ყმა შედეგი იყო აღწერის შემოღებისა.

X

მას შემდეგ, რაც ბატონ-ყმობამ მიიღო სახელმწიფო ხასიათი („დავთარში“. ჩაიწერა), ბატონი მეფის მოხელე გახდა, ბატონის უფლება გაორკვედა და იშესდგა ორის ელემენტისგან – ეკონომიურისა და

და პოლიტიკურის ხელმწიფობისა: როგორც მამულის მფლობელი, იგი სარგებლობს ყმის შრომითა და სამსახურით; როგორც სახელმწიფოს აგენტი, აბჭობს ყმათა საქმეს, ყურს უგდებს იმის ობლებს და პასუხის-მგებელია ყმებისა მთავრობის წინაშე¹⁸⁰). ბატონი გახდა ხელმწიფის წარმომადგენელად პროვინციაში, მიეცა განსაზღვრული უფლება და მოვალეობა; ბატონი გახდა მზრუნველი და მსაჯული ყმისა, გაუფლდა იმის პიროვნებაზე, როგორც კნონიერი, მთავრობისაგან დაყენებული მოხელე, რომელსაც ნება აქვს დასტუქცოს და დასაჯოს მოუდრეკელი, ურჩი ყმა¹⁸¹). ბატონს თვალს ადევნებს მეფე და მთავრობა,

¹⁸⁰) Fustel de Coulanges. Histoire des institutions politiques, გვ. 249 _ 252.

¹⁸¹) ვახტანგის კან., §§ 80, 98 და 203. არევა კერძო

რომ თავისი დანიშნულება ყმების შესახებ წმინდად შეასრულოს. გამოვარკვიოთ იმისი მოვალეობაც:

1) ბატონი უნდა იყოს შეუსყიდავი, მართლიერი პატრონი და მფარველი ყმისა. იმას არა აქვს ნება წაართვას რამე ყმას, რაც-კი კანონით არ ეკუთვნის. უკანონო საქციელი ამ შემთხვევაში ბატონს დაუსჯელად არ გადაუვლის: ბატონმა თორმეტის, გლეხის სისხლი უნდა მისცეს¹⁸²).

2) ბატონს უნდა განეთავისუფლებინა ყმა ექვსის წლით გარდასახადისაგან, როცა ახალს სოფელში დაასახლებდა¹⁸³).

3) როცა ბატონის სახლში უფროსი კვდება, იმ წელიწადს ყმას ხარჯი არ გამოერთმევა მიცვალებულის სულის მოსახსენებლად¹⁸⁴).

4) წყალს, შემასა და ბალახს ბატონი ყმას ვერ დაუჭერს. „დასტურლამალში“ არ არის მოხსენებული ტყის ხარჯი, თუმცა სხვა გლეხის გარდასახადს მე-

და სახელმწიფო უფლებათა მოხდა ევროპაშიაც. Waitz. Verfassungsgeschichte I, 167.

¹⁸²⁾ აღბუღას კან. § 150 მიღებული იყო ჩვეულებითა და კანონით.

¹⁸³⁾ Обычай выработан. при груз. царяхъ, § 63.

¹⁸⁴⁾ Обычай, § 67.

-73-

ტად დაწვრილებით მოგვითხრობს¹⁸⁵⁾. მეფე უწყრება ამილახვარს, რომ იგი უკრძალავს გლეხებს ტყით სარგებლობასა და არღვევს მიღებულს ჩვეულებას¹⁸⁶⁾.

5) ბატონმა უნდა გამოჰკვებოს შიმშილობაში, ჩააცვას და დახუროს და დაუმარხოს თავის ყმას მიცვალებული¹⁸⁷⁾.

6) როცა სოფელი დაისეტყვა, ან მტერმა ააოხრა, იმ წელიწადს გლეხს არა გამოერთმის რა სამსახურისათვის-ბატონისადმი. იგი თარხნდება რამდენი-სამე წლით რომლისამე გარდასახადისაგან: ვახტანგმა განათავისუფლა შაბაშვილი სახელმწიფო ხარჯისაგან ათის წლით¹⁸⁸⁾. ავადმყოფობა საკმაო საბუთი იყოს, რომ გლეხი განეთავისუფლებინათ მუშაობისაგან¹⁸⁹⁾.

7) ბატონს აკრძალული ჰქონდა მოეკლა, ან-დაეჭრა თავისიყმა: «ბატონსაც წიგნი დაადებინოს, ვკითხულობთ ვახტანგის სამართალში. რომ: „უხელმწიფოთ ვერც მოკლას, ვერც გაახეიბროს“¹⁹⁰⁾. ეს

¹⁸⁵⁾ ვახტანგ კან., § 169. გურიაში-კი ყოფილა ტყეზედ გადასახადი Баградзе. Археол. путешествие, 284.

¹⁸⁸⁾ Кр. гр., 45 – 6.

¹⁸⁷⁾ Кр. гр., 56.

¹⁸⁸⁾ Церк. Гудж., 68; Двор. гр., 15.

¹⁸⁹⁾ Кресть. гр., 56.

¹⁹⁰⁾ ვახტანგის კან., 258.

-74-

ხელ-შეუხებლობა ყმისა გავრცელდა თავის ნებით ყმად შესულთ პირობასაგან, რომლის ძალით ბატონი წიგნს აძლევდა, რომ კანონიერად მოექცეოდა ყმას. სისხლის სამართალი ჩვენში ბატონებს, წინააღმდეგ რუსეთისა, არ მიეცათ. უხელმწიფოდ, ბძანებს მეფე ვახტანგი, კაცს თავის ყმის სიკვდილი არ ეხელმწიფა-ბის¹⁹¹). „Haute justice“ ეკუთვნოდა მეფეს და არა ბატონს.

8) ბატონის მკვლელი არ იყო ისე შეუწყალე-ბელი დამნაშავე, როგორც უყურებენ იმას ბერძენ-თა კანონები. თანახმად ამ კანონებისა, ბატონის სისხლის დამკვევი ცეცხლში უნდა დაეწვათ¹⁹²). ჩვენის კანონების დადგინებით ამ გვარს დამნაშავეს მხო-ლოდ მდგომარეობა ეცვლება და ხდება ნასყიდზედ ქვეით: „ნასყიდისაგან უფრო ვერსად დაიკარგოს“¹⁹³), ამბობს ვახტანგი.

9) თუ ბატონმა მოჰკლა, ან დასჭრა ყმა „უბ-რალოდ“, საფათერაკო უნდა მისცეს და წყალობა რამე უყოს და სისხლიც უნდა მისცეს. თუ იმის ყმობა აღარ ინდომა... თავის ცოლ-შვილით ვისთა-

¹⁹¹) ვახტ. კანი., § 95.

¹⁹²) ბერძენთა კან., § 172. Lex Salica, § 35. ძალით ნახევარ სისხლის ფასად ბატონის ოჯახს.

¹⁹³) ვახტ. კანი., § 258.

ნაც უნდა წავა, უწინდელი პატრონი ველარ მიედა-ვების, ამიტომ რომ თავის სისხლით დაუხსნია თავი-სი თავი¹⁹⁴), მაშასადამე, ჩვენში ყმა არ არის „res“, მხოლოდ სულიერი დასასჯელი, იგი არის სუბიექტი საკუთარის უფლებით. თვით ბატონმა უნდა მისცეს სისხლი ყმას, როცა დასჭრის, და უნდა ჰზღოს სი-სხლი, ვირა (Wergeld) იმის ოჯახის სასარგებლოდ, თუ ბატონისაგან მოკლულ იქმნა.

10) ბატონს არ შეეძლო ქვრივის ძალით გათხოვება, ყმის ობლების მოახლედ წაყვანა. ვახტანგის კანონით ეს აკრძალული ჰქონდა¹⁹⁵).

11) ბატონს არ შეეძლო ყმის ოჯახის შელახვა და გაუპატიურება: თუ ბატონმა ყმის ცოლს უაშიყოს ან ღამე, ან დღისით და ცოლითან საწოლად დაახელოს და იმან კაცმან მოკლას... სისხლი არ გაუჩნდების¹⁹⁶).

12) ბატონი ვალდებული იყო მიეცა ნება ყმისთვის გაეყიდნა თავისი მამული. ხუციშვილებმა ბატონის თანხმობით გაჰყიდეს ნასყიდი სახლის ადგილი¹⁹⁷). აგრეთვე საეკლესიო მამული მეფისა და წინამძღვრის

¹⁹⁴) ვახტანგ. კანონები, § 95.

¹⁹⁵) ვახტ. კან., § 203.

¹⁹⁶) ვახტანგ. კანონები, § 42.

¹⁹⁷) Кр рр., 6.

ნება-რთვით შეიძლება გაჰყიდოს სამონასტრო ყმამ¹⁹⁸), თუ გაუჭირდა. საბატონო მამული ჯერ ბატონმა უნდა გასინჯოს და, თუ მოინდომებს, ყიდვაში უპირატესობა ეძლევა¹⁹⁹). საეკლესიო მამული ჯერ საეკლესიო ყმას უნდა შეაძლიოს²⁰⁰): და შემდეგ სხვა მსურველთაც შეუძლიანთ დამკვიდრდნენ ნასყიდ საეკლესიო მამულზედ.

13) ყმას შეეძლო გადასვლა ერთის ბატონისაგან მეორესთან და სრულიად განთავისუფლება ყმობისაგან. პირველი ჩვეულება გაავრცელა ყმაზედ თავის ნებით შესულმა ბატონის მფარველობის ქვეშ; მეორე ჩვეულება გადასცა ყმას დროებით ვალის ამღებმა (nexus), რომელიც თარხნდება, რა-კი აღებული ვალი დაუბრუნა ვალის პატრონს თუ ყმას შეეძლო გადასვლ-გადმოსვლა, ხიზანს ხომ ვერავინ დაიჭერდა. იგი იყო მოიჯარადრე – conductor²⁰¹).

განთავისუფლებული ბატონს პატივით უნდა მოჰქცეო-
და, სიყვარული და სალამი არ უნდა მოესპო
იმისთვის, როგორც libertinus'ს რომში²⁰²).

¹⁹⁸) Церк. Гудж., 56.

¹⁹⁹) Кр. гр., 62.

²⁰⁰) Крест. гр., 56.

²⁰¹) Кр. гр., 24.

²⁰²) Brosset. Introduction, 82 (salut et amitié).

-77-

როგორც ბატონ-ყმობა მტკიცდებოდა „წიგნით“
და შემდეგ სახელმწიფო „დავთარში“ ჩაწერით, აგრეთ-
ვე გააზატება ყმისა თხოულობდა ხელ-მოწერილს ბა-
ტონისა და მოწმების მიერ მტკიცე სიგელს: „პატ-
რონმან რომ ყმას თავი დაახსნევინოს და ბატონით
და თვისის ბეჭდით წიგნი მისცეს, ის სწორე დახსნი-
ლი იქნება; ხელი აღარა აქვს ამასთან და, თუ კარ-
გი რამ სჭირს, ხანდახან ემსახუროს, არავინ დაუშლის;
თუ წიგნი არა აქვს და უწიგნოთ გამოურთმევია რამ
და სიტყვებით დაპირებია, ყმა სტყუის, ყმაც ბატონისა
არის და საქონელიცა. ყოველი აზატი, დასძენს ვახ-
ტანგი, სარწმუნო, მოწმები და წიგნით მტკიცდე-
ბა“²⁰³).

აქ ვხედავთ, რომ ფორმალურს მხარეს გააზა-
ტებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს, წიგნი ბატონის
ბეჭდითა და სარწმუნო მოწმებით დამტკიცებული
ათარხნებს კაცს. თუ ეს დოკუმენტი არა აქვს, მაშინ
ყმა „სტყუის“, იგი აზატი არ არის. განთავისუფლე-
ბას ყმისას ყოველთვის დიდის ცერემონიით იხდიდნენ.
ფრანკები მეფის თანადასწრებით ათარხნებდნენ ყმას
„per denarium“, ყმას ხელიდგან გააგდებინებდა ბა-
ტონი დენარიას და ამით იმის სასყიდელს ვითომ

²⁰³) ვახტანგ. კან. § 260.

იღებდა და იმას-კი ანთავისუფლებდა. რომში ხუთის მოწმის თანადასწრებით უნდა მომხდარიყო ყმის გააზატება, როგორც ვკითხულობთ იუსტინიანის დიგესტებში²⁰⁴).

ბატონი ანთავისუფლებდა ყმას ან სამადლოდ, ან თავის სულის მოსახსენებლად სიკვდილს შემდეგ „წიგნით“. თუ ეს უკანასკნელი განზრახვა ჰქონდა ბატონს, მაშინ იგი მოხსენებული უნდა ყოფილიყო წერილში, რა „აღაპი დაადვა, ან რა სულის სამსახური²⁰⁵); წერილში უნდა ყოფილიყო მოხსენებული, რა საქონლით, რა „მამულით გააზატა თავისი ყმა²⁰⁶). მაშასადამე, ჩვენში ძველის-ძველად მიღებულია გააზატება მამულით. კარგად ცნობილია, რა კამათობა გამოიწვია მე-60 წლებს რუსეთში იმ საგანმა, რომ მამულით თუ უმამულოდ განთავისუფლებულიყო. ყმა²⁰⁷). აღბუღამ ხომ გლეხის განთავისუფლება მხოლოდ მამულით იცის²⁰⁸).

თუ ყმა ეკუთვნოდა ერთს ბატონს სიკვდილამდის, – ასე მესმის მე „личный“ ყმა 1794 წ. სიგე-

²⁰⁴) შ. უნ., § 1. C de Lat. lib. Tol. (7, 6).

²⁰⁵) ვახტანგის კანონები, § 234.

²⁰⁶) 1. ს.

²⁰⁷) Семевский. Крестьянский вопрось.

²⁰⁸) აღბუღას კან., 57.

ლისა²⁰⁹) – მაშინ იგი თავისუფლდებოდა, როცა „ბატონი“ აღარ ჰყავდა. ნათესავებს ამისთანა ყმასთან «ხელი არა აქვს». თუ ყმა ეკუთვნის მთელს გვარეულობას, მაშინ ყმის განთავისუფლება შეიძლება მხოლოდ სუყველას ხელის მოწერით გააზატების ბა-

რათხედ: „თუ არა იყო სათავისთავო, ან თავისი ზითვით ნასყიდი, სამმო და სასახლო იყოს, მარტო თითონ არ შეუძლიან აზატი ჰყოს, ყველას მოსამსახურე იქნება, არა მარტო იმის. იმან რომ კიდევ მისცეს აზატი, თუ სხვებმა არ დაუმტკიცეს, ამისთანა აზატი სადავო, დაუმტკიცებელი იქნება და არც გაუთავდება“²¹⁰). ეკკლესიას ევროპაში და ჩვენშიაც დიდი მოღვაწეობა მიუძღვის ყმის გათარხნებასა და იმისკაცობრიულის ღირსების აღდგენაში.

2) ყმას შეეძლო თითონ გამოესყიდნა თავი. ესეც შეიძლების, ბატონმა „ყმას თავი დაახსნევენოს“²¹¹). თავის გამოხსნაში გლეხი იხდიდა ხარჯს. ბატონი ართმევდა იმას, რამდენიც ენებებოდა; ხანკი ყმას იაფად უჯდებოდა გააზატება: საკმარისი იყო მიერთმიათ ყევარი ხარი, ან კარგი ცხენი, ან ფულად

²⁰⁹) რუსეთში ასეთი ყმობა „по смерть господина“ კარგად ცნობილია.

²¹⁰) ვახტ. კან., § 235.

²¹¹) ვახტ. კან., § 260.

რამდენიმე მარჩიელი, რომ გათარხნების წიგნი მიელო, „მოწმებით“ დამტკიცებული²¹²).

3) თუ ბატონმა ყმა დასჭრა და უკანასკნელმა ბატონის ყმობა აღარ ინდომა, ცოლ-შვილით აზატი ხდება; თუ დაჭრილი გლეხი სასიკვდილოდ დაიკოდა, მაშინ იმისი ძმები და ნათესავებიც თავისუფლდებიან: ძმასა და სახლის კაცს, თუ არ სიკვდილისათვის, გახეიბრებისას ვერავინ გამოართმევს²¹³).

4) თუ ბატონი, დაჭრილი თავის ყმის ხელით, არ დაკმაყოფილდა იმით, რომ მან გადიხადა ბატონისთვის სისხლი, და დამჭრელი ყმა ბატონის მიერ დამახინჯებული, ან მოკლულ იქმნა ამ დანაშაულისათვის, მსაჯული კანონით ანთავისუფლებს ყმის

ოჯახს ყმობისაგან²¹⁴).

5) ყმა, რომლის ქალი გაუპატიურებულ იქმნა ბატონისაგან, ხდება თარხანი ცოლ-შვილით და გადადის სახასო გლეხად²¹⁵).

6) თუ ყმა ტყვეობისაგან თავის დაუძინებელის მეცადინეობით იხსნის თავს, იგი ხდება აზატი²¹⁶);

²¹²) Brosset. Introduction, 82; Кр. гр., 11.

²¹³) ვახტ. კან, § 95.

²¹⁴) ვახტ. კანონები, § 258.

²¹⁵) Кр. гр., 38.

²¹⁶) Обычай при груз. царяхъ, § 62; Кр. гр., 77; Brosset. Introd., 83.

-81-

შვილი-კი დაბადებული ტყვეობამდის რჩება ბატონის ყმად.

7) თუ ყმამ, ბატონის მიერ დაგირავებულმა ვალში, თავის ხარჯით გადაწყვიტა პატრონის ვალი, თარხანია ბატონისაგან²¹⁷).

8) თუ ბატონი ყმას აწუხებდა მეტის გარდასახადითა და სამსახურით და მეტის-მეტსა სთხოვდა, მაშინ ყმა უკანონოდ თარხნდებოდა: იპარებოდა სხვის მამულში ხიზნად და შემდეგ, მეფის განკარგულებით, სითარხნე უმტკიცდებოდა²¹⁸).

განთავისუფლებას ყმისას ვხედავთ საბატონო მამულისაგან. გააზატებული მაინც უნდა შეჰფარვოდა ვისმე. იმ დროს აღელვებულს ცხოვრების ზღვაში არ შეიძლებოდა ხელ-მოკლე კაცი „უპატრონოდ“ დარჩენილიყო. ამიტომ გათარხნებული ყმა შედის ან სახასო, ან საეკკლესიო ყმად თავის სურვილით²¹⁹).

²¹⁷) Кр. гр., 74.

²¹⁸) Кр. гр., 105, 107, 114.

²¹⁹) Церк. Гудж., 65; Кр. гр., 41, 45; Brosset.

XI

კანონმდებლობა და ჩვეულება²²⁰) აძლევდა ყმას ბევრს გარანტიას, თავდებობითს საბუთებს, რომ ყმის პიროვნება, ქონება და პატივი კანონით დაცულია და განსაზღვრულია მოთხოვნილება ბატონისა ყმისაგან. ცხოვრებამ ჰუმანურსა და ბრწყინვალე მხარეს ვახტანგის სამართლისას პირი უბრუნა, თავ-დაუქერელმა თვით-ნებობამ შემუსრა კაცობრიული შეხედულობა ყმის შესახებ, გაავრცელა უკანონო დამოკიდებულება ბატონთა და ყმათა შორის და შავი დღე დაუყენა. ამ თანდათანობით გაუქმებას ვახტანგის რეფორმის უკეთესის ნაწილისას ხელი შეუწყო თვით გამოურკვეველმა თვისებამ კანონებისამ, კანონების მუხლთა ერთმანეთთან შეუფერებლობამა და გაბათილებამ. როგორც სულ ყველა კოდექსს, ისეც ვახტანგის სამართლის წიგნს არ შეეძლო, მეტადრე იმ დროს წინ-მხედველობით მიეცა ყველა შემთხვევისათვის ჯეროვანი ახსნა და განბჭობა. ამას თვით განათლებული მეფე ჰგრძნობს და ამიტომ წინასიტყვაობაში პირდაპირ აღიარებს, რომ „ეს წიგნი ასრე

²²⁰) ჩვენს კანონებში, Рус. Правда-ში და Lex Salica-ში ხშირად შეხვდები ისეთს მუხლს, რომელსაც კერძო შემთხვევის ხასიათი აქვს და შემდეგ გაკანონდა.

არ დამიწერია, არც ვიჩემებ, რომ არა აკლდეს-რა: ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომ ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არც მისწვდების კაცის გონება, ვენც მიხვდეს რასმე, მოიგონოს, ჩაუროთოს და ჩა-

სწეროს, კარგსა და მართალსა იქს“. „კარგი“-კი საეჭვოა და „ავი“-კი ბევრი მიემატა ვახტანგის კანონებს. ამას თვალსაჩინოდ გვიმტკიცებენ „ჩვეულებანი, შემოტანილნი ქართველთ მეფეთა დროს“.

ცხოვრებამა და პრაქტიკამ დიდი ძალა მისცა ბატონს ყმაზედ, იგი გამეფდა ყმის პიროვნებაზე, ქონებასა და შრომაზე. კანონ-მდებლობა ხშირად ავიწყდებოდათ, როცა პრაქტიკა იმის შველას ითხოვდა. მათ შუა შემაერთებელი ძაფი გაწყდა და საგრძნობლად შორს დარჩა ერთმანეთზედ კანონი და ცხოვრებაი ვახტანგის კანონით, ბატონს არ შეეძლო ის, რაც მიანიჭა შემდეგ ჩვეულებამ. გავავლოთ ლარი შესადარებლად, რის უფლება ეძლეოდა ბატონს „სამართლით“ და რის შემძლე იყო იგი პრაქტიკულს ცხოვრებაში:

1) ვახტანგ მეფის დადგინებით, ბატონს მიენიჭება უფლება ყმის დაშინებისა, ანუ დატუქსვისა. ჩვეულებამ არ იკმარა ეს იურისდიქცია და მისცა მას ნება ყმის ჯოხით ცემისა²²¹).

²²¹) ვახტანგის კანონები, § 98 და Овнчай, 71. „ცე-
მა არაფერია, მაგაში ბატონს ვინ დასძრახავს“, ამბობს ბრწყინ-

2) ვახტანგმა დააწესა ზომა, დასდო საზღვარი ყმის სამსახურისა ბატონის წინაშე და უკრძალავდა შეეწუხებინათ გლეხი გარდამეტებულის სამსახურით. ცხოვრებამ-კი გლეხს ისე გაუჭირა სიცოცხლე ბატონის ხელში შეხუთულს, რომ შეღავათსა და თავისუფლად ამოსუნთქვას ეძებდა სხვის მამულში და ან მეფისა და ეკკლესიის მფარველობის ქვეშ²²²).

3) კანონით ტყვეობისაგან თავის მეცადინეობით გამოპარული ტყვე გააზატდებოდა. ჩვეულებამ ესეც ბატონის ნება-ყოფლობაზე მიაგდო: საკმარისი იყო ერთი კვირა გაეტარებინა აზატ ყმას ბატონის მა-

მულში, რომ თარხნობა დაეკარგა და სამუდამო ყმად დარჩენილიყო. თვით გააზატებულს, ტყვეობისაგან დაბრუნებულს ბატონი არ ანებებდა შვილებს და მხოლოდ ცოლით შეეძლო ყმა წასულიყო, საცა ჰნებავდა²²³).

4) ბატონს არ შეეძლო აეკრძალა ყმისთვის გა-

ვალე თავადი ლუარსაბ თათქარიძე. „კაცია-ადამიანი?!“ ილ. ჭავჭავაძისა, გვ. 52 ცემა ხშირად სიკვდილამდის იგოდნენ, p. rp., 24.

²²²) ვახტ. კან. § 201 და Kp. Gr, 29. საჩივარი ქურ-ციაშვილისა გადამეტებულ სამსახურის გამო ბატონისთვის. იხ. კიდევ 49, 54; Церк. Гудж., 35.

²²³) Kp. rp., 77 და Обычай, 62.

-85-

დასვლა ერთის ბატონისაგან მეორესთან²²⁴). ცხოვრება-კი აქაც გლეხი ცარიელზე დასვა და გადასვლის ნება მოუსპო. მეათე ნოტა რუსეთსა და საქართველოს შორის დადებულ ტრაქტატისა ამის შესახებ გვაუწყებს შემდეგს: „ესრედვე ყოვლად ქვეშევრდომებით წინადებულ ვყოფთ გლეხთათვის საქართველოს-თა, რომელნიცა იმყოფებიან საქართველოსა შინა თვისსა მებატონესასა, რომელთაც გლეხნი იგი ძველადვე მუნებურითა სჯულითა ვერა განშორდებიან ესრედ, რათა იგინი აიყარნენ მისგან და მივიდნენ, მეორესადმი“²²⁵).

5) ეკვლესია უკრძალავდა ყმის გასყიდ-გამოსყიდვას, ალებ-მიცემობის საგნად გახდომას, ჰორუტყვად, უსულო ნივთად გარდაქცევას²²⁶) (res); ცხოვრებამ არც აქ დაინდო ყმა და გაათანასწორა იგი პირუტყვთან. მეთერთმეტე ნოტა მოხსენებულის ტრაქ-

²⁴⁴) ვახტ. კან., §§ 199, 200 და 202.

²²⁵) შეად. პლატ. იოსელიანი ცხოვრება მეფე გიორგი მე-XIII, გვ. 129.

²²⁶) კათოლიკ. კანონი, § 2. მათის გასყიდვის მაგალითები ნახე: Brosset. Introduction, 82; Kp. rp., 108. რომის იმ-

პერიაში აღკრძალა კოლონიების უმიწოდ გასყიდვა კონსტანტინმა 327 წ; см. Родбертусъ. Исслѣдованія національной эконміи класической древности, стр. 42.

-86-

ტატისა გვაუწყებს შესანიშნავს ცნობას: „ესრედვე ვიდრე ამ დრომდე იყო საქართველოსა შინა ჩვეულება, რომელ მუნებურნი მებატონენი გლახათა თვისთა ჰყიდნენ ვინ, როგორ, რაოდენსაც ინებებდა და ამისთვის არა კეთილ-ნებულ იქნებისა, რომელ ესე ვითარი მსყიდველობა აწ დაყენებულ იქმნას, და ებრძანოსთ რათა გასაყიდონ არ სხვა გვარ, თუ არ სახლეულობით და უძრავის მამულით თვისითა²²⁷). წინად, როგორც სჩანს, შეეძლოთ გასყიდვა ცალ-ცალკე ოჯახის წევრებისა მამულით, ანუ უმამულოდ, ახლასთხოვენ, ამ სამარცხვინო ვაჭრობის მოსპობას-კი არა, არამედ უფლებას სყოდონ ყმები სახლეულობითა და მამულით²²⁸).

ყმას, გარდა ამ გაყიდ-გამოყიდვისა, ქალებს მზითვადაც²²⁹) აძლევდნენ, აგრეთვე აძლევდნენ ალებულის ვალის სარგებლის სახდელად და დასაგირავებლად²³⁰), ქრთამად და საჩუქრადაც²³¹). თვით

²²⁷) შეად. ცხოვრება გიორგი მე-XIII. პ. ოსელიანი, გვ. 130.

²²⁸) რუსეთში პეტრე დიდმა აკრძალა გაყიდვა ცალ-ცალკე წევრებისა „по скотски“.

²²⁹) Кр. гр., 17, 54, 62.

²³⁰) Кр. гр., 12; Двор. гр., 43.

²³¹) Двор. гр., 45; Кр. гр. 81.

-87-

გლებს შეეძლო გლების ყიდვა. ამ არეულს, დაულაგებელს ცხოვრებაში ყმობა და ყმათა გაცემ-გამოცემა წარმოადგენდა საშინელს სურათს კაცობრიულ ღირსების დამცირებისას. ყმის ალებ-მიცემობის საგ-

ნად გახდომა ამტკიცებს გონებითა და ზნეობით დაცემულობას მაშინდელის საზოგადოებისას²³²).

6) კანონმა აუკრძალა ობლების ძალად წაყვანა სახლში მოსამსახურედ. ვახტანგი სცდილობდა ყმისთვის პიროვნული უფლება მაინც მიენიჭებინა და იმის ნებაზედ დაეყენებინა მოახლედ წასვლა²³³). ჩვეულებამ არც ეს უფლება მოაკლო ბატონს. ბატონები ჰხმარობდნენ ძალას არამც თუ იმათ თავისუფლებაზე და ძალად მიჰყავდათ მოსამსახურედ ყმის ცოლი და ქალი, არამედ იმათი გარყვნილობა იქამდის მიდიოდა, რომ ძალას ხმარობდნენ იმათს დედაკაცურს ნამუსზედ, იმათს წმინდა ღირსებაზე²³⁴). პეტრიაშვილის ორი გოგო მოიტაცა მოახლედ ანდრონიკაშვილმა და პა-

²³²) Кр. гр., 79. საყურადღებოა, რომ სასულიერო პირნიც ვერ ასცდნენ ამ გვარ ბატონის უფლებას. შარვაშიძე სუსტან ბიჭვინტას სწირავს სულის მოსახსენებლად ხუცეს მაიჩქანდა ჩანგელიას. Brosset. Voyage archeol. R. XIII ტ., 132.

ჩემი გარჩევა ზედწარწერათა, გვ. 89.

²³³) ვახტ. კან., § 203

²³⁴) დასტურლამალი, გვ. 32.

ტივი აჰყარა ძალდატანებით უბედურს გოგოს²³⁵). ზნეობითი სიმტკიცე გლეხებისა იქამდის მიდიოდა, რომ მსუნაგ ბატონებს ხშირად არა ნებდებოდნენ და არჩევდნენ სიკვდილს ქალობის შებღალვას. მრეკელის ქალი მესამე სართულიდან გადმოვარდა, როცა თაქთაქიშვილმა შეიტყუა გასაუპატიურებლად²³⁶).

7) კრონმა მისცა პიროვნული უფლება გლეხს, ბატონს აუკრძალა ძალის ხმარება და ჩეულებამ, თუნდ ყმა ყელამდის მართალიც ყოფილიყო, ჩამოართვა. ბატონზედ ჩივილის უფლება²³⁷).

8) კანონმა მისცა ქონებრივი უფლება, ცხოვრებამ ფუჭ დადგინებად გახადა და გლეხის სარჩოდგან ბატონს სურვილისამებრ გემრიელი ლუკმა მოუჭრა

კანონისათ მალით „ყმისა ყველა ბატონისა არის“²³⁸).

საკმარისად სჩანს, როგორ გადაბრუნდა, აღმოი-ო ფხვრა კეთილი მხარე ვახტანგის კანონ-მდებლობისა. ჰუმანიური კვალი იმისი ცხოვრებაში ჯერ ბჟუტავდა, მერე გაჰქრა და ყმა ჩავარდა, მოექცა ბატონის გა-

²³⁵) Кресты. гр., 38.

²³⁶) Кр. гр., 79.

²³⁷) ვახტანგის კან., § 258 და Обычай, 71.

²³⁸) ვახტ. კან., § 52; აღბულა, § 78 და ვახტ. კან., § 258. „წართმევა არაფერია, გოგოც ჩემია და ჩითმერდინიც“, ამბობს დარეჯანი. „კაცაი-ადამიანი?!“ ილია ჭავჭავაძისა, გვ.

ნუკითხველს ტირანიაში. განუსაზღვრელმა და მტკიცედ დაუდგენელმა კანონმდებლობამ ხელი მოუმართა ბატონს, რათა მძიმე უღელი დაედო გლეხისათვის. მუხლთა ერთმანეთის გაბათილებამ ვახტანგის სამართალში წაართვა ვახტანგის რეფორმასა და მოღვაწეობას სპეტაკი შუქი და განაქარწყლა იმისი საუკეთესო დადგინებანი ყმის შესახებ. ერთა მუხლი უარჰყოფდა იმას, რაც მეორე ადგენდა: ერთი ამბობდა., რომ „ყმისა ყველა ბატონისა არისო“, მეორე აძლევდა ყმას მემკვიდრეობის უფლებას, სყიდვა-გასყიდვაში მონაწილეობის მიღების ნებას; ვაჟიშვილის პატრონი ყმა არა ჰკარგავდა მამულს; ყმის მემკვიდრეს გადაეცემოდა მამის სარჩო-საბადებელი იმ პირობით, რომ ბატონისათვის სამსახური გაეწია²³⁹). თვით ჩვეულება არ ართმევდა ყმას მოძრავ ქონებას, თუმცა ხელს აღებინებდა უძრავს მამულზედ, თუნდა იგი შექმნილი ყოფილიყო საკუთრად ყმის ოფლით. ერთი მუხლი უბძანებდა ბატონებს, ყმა არ შეევიწროებინათ მეტის გარდასახადით, მეორე-კი, დამყარებული ჩვეულებაზედ

38. შეადარე გერმანელი სენიორის სიტყვები: Er ist mein,

Ich mag ihn sieden, oder braten – ის (ყმა) ჩემია, მინდა მოვხარშავ, მინდა შევსწვაგვ.

²³⁹⁾ ვახტ. კან. ქ 231 და აღბულა 78.

-90-

და კანონად არ-მიღებული, ყმის გასყიდვის ნებასაც ამღვედა²⁴⁰⁾.

ამ გამოურკვეველმა კანონ-მდებლობამ მისცა საშუალება ბატონებს ეთხოვათ სამართალი თავიანთვის სასარგებლო მუხლთა ძალით. თვით ვახტანგმა იცნა საჭიროდ მიეცა ნება ეხმარათ „სამართლის“ კანონები სურვილისამებრ. „ხოლო ესეცა ჰსცანთ, ამბობს სჯულ-მდებელი: იგულეთ და იგულს-მოდგინეთ და რომელიც გენებოსთ და უმჯობესი გიჩნდესთ, იმით ჰჯიდეთ და მართალსა სამართალსა იქმოდეთ²⁴¹⁾. ეს სიტყვები დაიხვიეს ხელზედ „რომელიცა გენებოსთ და უმჯობეს გიჩნდესთ“ და ის-კი დაივიწყეს, რომ ბრძენი კანონ-მდებელი ამ სიტყვებს სწერდა იმ კეთილის აზრით, რომ არავინ არ დაესაჯათ უბრალოდ, სამართალი არ დაევიწყათ და რაც უჯობდეს საქმეს, ის კანონი მოეხმარათ, „რათა მართალსა სამართალსა იქმოდეთ“. ბატონს, რასაკვირველია, ერჩივნა ეთხოვნა სამართალი მე-258 მუხ. ძალით, რომელიც აღიარებდა: „ყმისა ყველა ბატონისა არის“, ვიდრე იმ

²⁴⁰⁾ აღბულას კან, § 77; Обычай, § 72.

²⁴¹⁾ ვახტ. კან. § 201 Кр. гр., 108: Brosset. in-trod., 82; შეად. Адагы. Леонтовичъ, გვ. 221.

-91-

კაცობრიულის დადგენით, რომელიც ამცნევდა: „ნურა კაცი თავის ყმას წუ შეწუხებს“ 242) (§ 201).

XII

გლეხი ორ ნაირად ემსახურებოდა ბატონს, იგი უწევდა ქონებრივსა და პიროვნულს სამსახურს. პირველი დამყარებული იყო მამულის მფლობელისა და იმის შემმუშავებელის დამოკიდებულებაზედ, მეორე დაიბადა ყმის პირად ხელ-ქვეითობიდან ბატონისადმი (изъ личной крѣпости и поземельныхъ отношеній). ამას შეგვიძლიან დავუმატოთ სახელმწიფო გარდასახადნი, რომელთა რიცხვი ჩვენში ისე აუარებელი არ იყო, როგორც დასავლეთს ევროპაში.

მიწის მფლობელობის უფლებამ დაადო ყმას შემდეგი გარდასახადი: 1) ღალა (ctns), ესე იგი ნაწილი მოსავლისა ბატონის სასარგებლოდ. ღალა გადაკვეთილი არ იყო, ზოგან მეტსა და ზოგან ნაკლებს ართმევდნენ; იგი იცვლებოდა სხვა-და-სხვა გარემოების მიხედვით: 1) ღალა იცვლებოდა მოსავლის თანხმად, კარგს მოსავალზედ მეტი ღალა იყო მიღე-

²⁴²) ვახტანგის კანონი, შესავალი.

ბული²⁴³); 2) ვის ერთმევიოდა ღალა, ძველსა თუ ახალს ყმას? უკანასკნელს ღალა ნაკლები ჰქონდა გადაჭრილი²⁴⁴); 3) ადგილ-მამულიც მიღებული იყო მხედველობაში: სარწყავზედ ხუთზედ ერთი ბატონს ეძლეოდა, ე. ი. ერთი მეხუთედი ($\frac{1}{5}$), ურწყავზედ შვილზედ ერთი ($\frac{1}{7}$)²⁴⁵). ხანდახან საერთოდ გადაწყვეტილი იყო ღალა: კომლზედ ათ ლიტრიანით ორი კოდი, ქერი რვა ლიტრიანით ორ კოდ ნახევარში, ბზე კომლზედ ერთი ზხრი²⁴⁶). ფეტეიც ერგება ბატონს. სახასო გლეხს სძევს ღალა სარწყავზედ მეხუთედი, ურწყავზედ მეექვსედი²⁴⁷).

2) კულუხი გადაჭრილი არ იყო. „რასაც ბატონი შეადგენს, მოსავალზე ჰკიდია“. ხან კულუხი მოსავალზედ-კი არ იყოს დადებული, არამედ მამულზედ:

„დიდს (მამულს) დიდობით და პატარას ცოტაობით

²⁴³⁾ დასტურ., გვ. 17 და 25. მოსავალზედ მეშვიდედი, ან მერვედი.

²⁴⁴⁾ დასტურ., გვ. 11 ღალისაგან ირჩევა კოდის-პური, საგრანგეთში terrage. Токвиль. Старый порядокъ и революція, 320.

²⁴⁵⁾ დასტურ., გვ. 26.

²⁴⁶⁾ ibid, გვ. 44.

²⁴⁷⁾ ib., 45.

-93-

შეაწერენ²⁴⁸⁾. შეიძლებოდა კულუხი მამულისა და მოსავლის კვლობაზედ არა ყოფილიყოს დამოკიდებული და სამუდამოდ გადაეჭრა ბატონს ყმისათვის. დუტაშვილმა უნდა აძლიოს თავის ბატონს თულაშვილს კულუხი მეოთხედი²⁴⁹⁾. ხან კულუხი ნაკლები ერთმეოდათ – მეოთხედი-კი არა, ზოგჯერ მეხუთედი იყო ბატონისა²⁵⁰⁾.

3) ნახირის თავი. „სძეს დიდს სოფელს ხარი, შუათანასა – ზროხა, პატარას გამოზამთრული, იმის დაბალს – ცხვარი; თუ ერთი კომლია, ორი შაური; ერთი წელიწადი უნდა შუაზედ გამოვიდეს და მესამე წელიწადს აიღონ²⁵¹⁾ ნახირისათვის როგორც სჩანს, სოფელზედ იყო დამოკიდებული, ხან გადაწყვეტილი იყო კომლთა რიცხვზედ. 20 კომლი თრიალეთზედ აძლევდა ერთს ძროხას²⁵²⁾.

საბალახე (droit de blairie). „ასზე ბატკნიანი ცხვარი სამი, ანუ ასზე ორი ცხვარი და ერთი ბატკანი. ცხვარზე ცხვრის საბალახე აიღონ, თხაზედ თხისა“²⁵³⁾.

²⁴⁸⁾ ib., გვ. 17 და 26.

²⁴⁹⁾ Ep. rp., 10.

²⁵⁰⁾ დასტურლამალი, გვ. 26.

²⁵¹⁾ ib., 65.

²⁵²⁾ Церк. Гудж., 80.

²⁵³⁾ დასტურლ., გვ. 10, 73, La pêche საფრანგეთში.

-94-

პირისთავი „ასზედ ერთი საბატონოდ აიღება²⁵⁴⁾.
ხან-კი 150 თავზედ ერთი იყო დანიშნული²⁵⁶⁾.

კონისთვის. „რაც კონს თევზი მოხვდებოდეს,
თორმეტისაგან ათი საბატონოდ უნდა გადაიდვას“.
ესეც ადგილის მიხედვით მატულობდა. ახალდაბას
ედო ქრისტეს შობის მარხვაში თოთხმეტი გოდორი
თევზი და ორი გზა ბზობასა და ხარებობას²⁵⁶⁾.

ფუთკრისათვის – რამდენი სკაც მიუბარებია ბატონს,
იმდენი ჩარეჟ ნახევარი სანთელი აწერია²⁵⁷⁾.

პიროვნობით სამსახურში პირველი ადგილი უნ-
და დაეთმოს ბეგარას²⁵⁸⁾ – ბატონისათვის მუშაობას.
იგი არ იყო, გადაწყვეტილი, არ იყო კანონით გან-
მტიცებული, – რამდენი დღე შეუძლიან ბატონს ამუ-
შაოს თავის სასარგებლოდ თავისი ყმა; ხშირად იგი
ამუშავებდა ყმას იმდენს, რამდენიც სურდო „დას-
ტურლამალი“ ზოგ-ზოგ სოფელს უნიშნავს გადაწყვე-
ტილ ბეგარას: „შულავერში ბატონისათვის ხუთი

²⁵⁴⁾ დასტურ., გვ. 65.

²⁵⁵⁾ Церк. гудж., 79.

²⁵⁶⁾ დასტურ., გვ. 43, 120, 125. Акты Кавказ. Арх-
ком, I, 54.

²⁵⁷⁾ ib, გვ. 84. ყველა ეს გადასახადი საერთოა ჩვენში,
რუსეთში და ევროპაში.

²⁵⁸⁾ Corvées. მე-XVIII საუკ. გადაწყვეტილი იყო, რამ-

-95-

დღე ხვნა, ფარცხვა, მორწყვა, მომკა, ზიდვა და ჩა-
მოტანა“, სხვაგან დადებული იყო სამი დღე ხვნა,
იმისი მომკა, მოზიდვა, გალენვა. შემდეგ საერთოდ
დაასკვნის „დასტურლამალი“ და განუსაზღვრელ სამსა-

ხურს აწერს ყმას: „რაზედაც დაუმახონ, უნდა წავიდნენ, უარს ვერ იტყვის“. ამას კიდევ ემატება დანიშნული მუშაობა: სამი დღე ზვარი იმუშაონ, თავზედ თითო კონა სარი აძევთ. ყველა სამუშაოზედ გლეხი მიდის თავის ხარ-კამბეჩით, იკვებავს თავს თავისის ხარჯით²⁵⁹).

(ნუ დაივიწყებთ კიდევ: ურემის ბატონის მოთხოვნილებით მირთმევას, ძღვენს – ბატი, ქათამი, კვერცხი, ერბო ფურზედ ჩარეკი, ცერცვი, ნიგოზი, ტყლაპი, თაფლი, სანთელი, თევზი, საშობაოდ ცხვარი, სააღდგომოდ ბატკანი ბატონისა და იმის მოსამსახურეთა მასპინძლობა²⁶⁰). ყმას ედო ვალად გზის შენახ-

დენი დღე უნდა ემუშავნათ ბატონისათვის. Токвиль, Старый порядокъ и революція, 322.

²⁵⁹ დასტურ., გვ 9, 251. დასავლეთს საქართველოში ნატურად გადასახდელს ერქვა საუდიერო. Акты Кавказ. Археогр. ком., V, 475.

²⁶⁰ Кр. гр., 28, 34; დასტურლ., 7 – 8, 18, 73, 125 – 6, 8, 57 და 67.

-96-

ვა, გაყვანა გასწორება. რუს გამოყვანა და გაწმენდა ყმის მარჯვენით კეთდებოდა²⁶¹).

პირად ხელქვეითობამ ბატონისადმი მისცა დასაწყისი შემდეგ გარდასახადს: საჩექმეს, გარდასახადი ქალწულის გათხოვების გამო. ქალის ბატონს ეძლევა ექვსის აზაზიდამ სამ მანათამდე²⁶²). საჩექმის რაოდენობა იცვლება იმის მიხედვით, თხოვდება ქალი იმ სოფელშივე, თუ სხვის მამულში მიჰყავთ²⁶³). ამ უფლების გავრცელებას ვხედავთ დასავლეთ ევროპაშიაც (droit de formariage) და რუსეთში ხომ სულ ახალი საქმეა იმის გაუქმება (выводные деньги). ამ გარდასახადს, თუ ქვრივი თხოვდებოდა, მაშინ სახელი ეცვლებოდა დაერქვა საქვრივო, იგი იყო საჩექმეზედ მეტი. ნეფეს ხუთ მანეთიდგან 50 მანეთამდე უნდა

მიერთმია ბატონისათვის²⁶⁴). ბატონს გარდა, რომელსაც „დასტურლამალი“ ხარს უწესებს, ნეფე აძლევდა სამ აბაზს მოურავს, აბაზს ნაცვალს, აბაზს მამასახლისს²⁶⁵).

²⁶¹) დასტურ., გვ. 22 და 67.

²⁶²) Обычай, § 65.

²⁶³) დასტურლ., გვ. 11, 93; „Юридич. В“, 1888 г., XII, 522.

²⁶⁴) Обычай: § 65.

²⁶⁵) დასტურლ., გვ. 10.

-97-

გასამყრელო დამყარებული იყო გლეხის შეძლებაზედ. გასამყელო კარგს გლეხზედ, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: ერთი ცხვარი, ნაცვალს ცხვარი, ვისაც ძროხა გამოუვიდოდეს – აბაზს და ვისაც ცხვარი გამოუვიდოდეს – ორს შაურს მისცემდეს²⁶⁶).

სამარხი. ბატონის დასამარხად გლეხი ვალდებული იყო შეეტანა თავისი წვლილი, ოფლით ნაშრომი და ნაღვანევი²⁶⁷).

მსახურება – გოგოს მიცემა მოახლედ, თავის გავლა ყმისა მოსამსახურედ ყმას ედო პირდაპირ ვალად²⁶⁸).

სახელმწიფო გარდასახადი ყმისთვის უანგარიშოდ იყო დადებული. სახასო ყმა იხდიდა ხარჯს მარტო მეფისთვის, საბატონო ორივეს ემსახურებოდა, საეკლესიო ყმა ორივეზედ უკეთესს მდგომარეობაში იყო შესახებ გარდასახადთა სიმსუბუქისა საბატონო გლეხი, გარდა პირდაპირ სამსახურისა ბატონისათვის, მოვალე იყო: ლაშქარ-ნადირობა მეფისთვის „არც ერთ არ დააკლდების, უნდა ქნას, თუ ხელმწიფემ არ გაათარხნა“²⁶⁹). მეფის სასარგებლოდ გაუთარხნებლად

²⁶⁶) დასტურ, გვ. 94.

²⁶⁷) Кр. гр., 33.

²⁶⁸) დასტურლ., 32, 71; Кр. гр., 26, 74.

²⁶⁹) ვახტანგ. კანონები, § 162; Двор. гр., 13.

-98-

საბატონო ყმას უნდა ეძლია ღალაც, საბალახეც, ღორებისა, ცხენებისა და ცხვრების პირისთავიც²⁷⁰), მეფისთვის საქორწილო და სამარხი (აღაპი) უნდა გაეღო ბატონის ყმას²⁷¹). მხოლოდ იშვიათი გათარხნება აძლევდა საბატონო ყმებს შეძლებას ემსახურნათ მარტო ბატონისათვის და არ ეწიათ ორ-კეცი გარდასახადი და ორ ნაირი მძიმე უღელი²⁷²).

საბატონო ყმა, როგორც სახასოც, იშვიათად თავისუფლდებოდა ლაშქარ-ნადირობის სამსახურისაგან, მახტა-საურისაგან და მალისაგან (სათათრო), მალი (სათათრო) სახელმწიფო ხარჯია, გლეხზედ დადებული ექვსის შაურიდგან ექვს აბაზამდე. „ახალს ნაქორწილევზედ თავზედ სამი აბაზი, ერთს წელიწადს უკან, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: ექვსი აბაზი“²⁷³).

მალი დააწესა ალექსანდრემ, გიორგი VII შვილმა, ლანგთემურის საქართველოს მიერ აოხრების შემდეგ სამშობლოს აღსაშენებლად (ორმოცი თეთრი მალი). 1440 წელს აშენდა ე კკლესიები, მონასტრები, ციხეები და მალი თვითვე გააუქმა.

²⁷⁰) Двор. гр., გვ. 13; Кр. гр., 4.

²⁷¹) Кр. гр., 70.

²⁷²) Кр. гр., 12.

²⁷³) დასტურლ., გვ. 19 – 20, 85.

-99-

მახტა ედოთ მხოლოდ მწყემსს ხალხს (ელთა) თობმეტტი შაური. ელი იხდის აგრეთვე ოღუნახჩას – სა-

ბალახო ფულს ორ შაურს; ნავროზანას (საახალ-წლოს) ხუთს შაურს და ქოდავს – ხარკს ერთის ადგილიდან მეორე ადგილას გადასვლისას ერთს შაურს²⁷⁴). საური – საკომლო, გარდასახადი კომლხზეა დადებული. იგი იყო საერთო გარდასახადი და ერთმეოდა ბოგანოსაც²⁷⁵). ამდენ ნაირს გარდასახადს ბატონისა და მეფს სასარგებლოდ უნდა დაემატოს ხარჯი ყმისა ეკკლესიისა და მოხელეების შესანახად. საეკკლესიო გარდასახადზედ „არ გაგონილა რომ ყმამ“ უარი სთქვას²⁷⁶). ყმა იხდის ფულით ხარჯს მოხელეთა შესანახად და თავის შრომით ემსახურება მეფის მოხელეებს. მოურავს ერთი დღე მკა, ერთი ხვნა, მისი მოზიდვა, ლეწვა²⁷⁷), იგი იხდის აღსამწერლოს ორ შაურს კომლზედ; გასამტეხლოს მოურავისთვის აბაზი, ნაცვლისათვის ორი შაური; ხელმოტეხისთვის ექვსი შაური, ნაცვალს სამი შაური²⁷⁸). გლეხი ვალდებუ-

²⁷⁴) ib., 46.

²⁷⁵) ib., 97.

²⁷⁶) Кр. гр., 27.

²⁷⁷) დასტურლ., გვ 78.

²⁷⁸) დასტურლ., გვ. 13, 86; Кр. гр., 80 გასამტეხლო ხარი და მარჩილი.

ლი იყო შეენახა მდივნები, მიურავები მამასახლისები თანაშემწეებით, ხასადრები, აღმწერლები, ბოქაულები, მეჯოგეები, მეძალეთ-უხუცესები, მეზადეები, ბაზიერები, იასაულები, სალაროს ნაზირები, სალთ-ხუცესები და სხვა და სხვა²⁷⁹).

ამას დაუმატეთ არა-პირდაპირი გარდასახადი, რომელიც ერთმევა ყმას (косвенный налог): ბაჟი მარილზედ, ფარჩაზედ, ენდროზედ, თევზზედ, ქონზედ, ერბოზედ, მატყლზედ დაზღზედ²⁸⁰). აქ უნდა დავასახელოთ ერთი ფრიად შესანიშნავი გარდასახა-

დი, რომელიც მიღებული იყო მთელს ევროპაში. ბა-
ჟი მამულის გასყიდვისა (Lods et vents). „როცა მა-
მული გაისყიდვის, თუმანზედ ათი შაური“²⁸¹). ეს
გარდასახადი იმით არის საყურადღები, რომ იგი
ამტკიცებს აზრს, რომელსაც ვადგევარ მე _ მამულის
უფოს ბატონად ირიახებოდა მეფე და ბატონი,
მფლობელი-კი იმის დროებითი მოსარგებლე იყო,
იმის გადაცვლაში უნდა გადახდილიყო ბაჟი ბატონის
სასარგებლოდ. აი რამდენ ნაირი გარდასახადი შემხვდა
გუჯრებში, სიგელებში და აქტებში: სამეფო გამოსა-
ლები და სათხოვარი, ღალა, კულუხი, ბეგარა, კო-

²⁷⁹) Кр. гр., 29; დასტურლ., 59

²⁸⁰) დასტურლ., გვ. 26.

²⁸¹) დასტურლ., გვ. 18.

-101-

დის პურო საბაზიერო, ჩაანაცვლოს, სამოხელო,
ლაშქარ-ნადირობა, გარდასახადი სათავადო, სააზნაუ-
რო, საერისთავო, სათათრო, სასპასალარო, სამანდა-
ტუროთ-უხუცესო, საეჯიბო (министра двора), ულა-
ყი, საბალახო, კრავი, ყველი, სამეჯინიბო, ზზე, ქე-
რი, აჯილღისა და კვიცის მიზარება, ცხენი, ბაჟი და
სეფის მუშაობა, მკა, ხვნა, ლეწვა, ნახშირი, ოქ-
რო, ვერცხლი, რკინა, სპილენძი, კალა, ტყვია, პი-
რუტყვი, ფრინველი, მხალთაგანი, ბალახი, ხე, ქვა,
სამასპინძლო, თოვლის ზიდვა, პირისთავი, ნახირთა-
ვი, გასამტეხლო²⁸²), ძღვენი, მასპინძლობა²⁸³), ტო-
მარა, ხალიჩა, აბრეშუმ²⁸⁴), საკმელი, კელეპტარი²⁸⁵),
საკარავე, შავარდნის ფასი, ტიკი, საპალნე²⁸⁶). აქ
შეგვიძლიან შევჩერდეთ და მკითხველის სჯაზედ მი-
ვაგდოთ გარჩევა, რამდენად ძნელი და შეუძლებელი
ტვირთი ედო ჩვენებურს ყმას წარსულში. ეს-კი უნდა
დაიხსომოთ, რომ აქ ჩამოთვლილი ხარჯი სრული
არ არის, და, ვინც მოისურვებს ამ საგნის დაწვრი-

²⁸²) Церк. гудж., 61, 79, 80.

²⁸³) Кр. гр., 28, 34; Акты Археогр. Ком., I, 30.

²⁸⁴) Церк. гудж., 20, 36.

²⁸⁵) Бакрадзе. Археол. Путешествие, 292; Церк. гудж., 44, 45; Кр. гр., 55.

²⁸⁶) Акты Археогр. Ком., I, 9, 31.

-102-

ლებით გაცნობას, ვურჩევთ მიჰმართოს Brosset-ს (Introduction, 170 _ 176), რომელსაც ანბანზედ ჩამოთვლილი აქვს 120 გარდასახადი.

XIII

სახასო გლეხის გარდასახადის გასაცნობლად ჩამოთვლილი დიღმის სახელმწიფო ყმათა ხარჯს „ბატონის“ სასარგებლოდ. მთელს სოფელში ირიცხებოდა 103 კომლი. ამათ აქვს, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: მალი თავზედ შაური ოც-და-ორი; ღალა სარწყავზედ წუთზედ ერთი ბატონს, ურწყავზედ შვიდზედ ერთი; კულუხი შეწერით არის, მამულზე ჰკიდია; საშობათ ცხვარი 18, სააღდგომოთ ცხვარი 18, ბატონის ზვრის მუშაობა, ყოველისფრით იმათ უნდა შეიმუშაონ; ყარაიაზედ პირველზე კონის ჩადგმა, რამდენიც გუთანი გამოვა; სამს დღეს ყარაიაზედ ხვნა, იმის მომკა, შეტანა, გალეწვა; ბატონის აყრაზედ ცხენისა და ურმის თხოვნა; ბატონის წიგნით სტუმრისა და მდგმურის დაყენება; ბატონის მიბრძანებაზედ შეძლებით სამასპინძლო; საბაზიერო ქათამი, თავალის ქეშიკობა, ბატკანი, სამართლით საბალახე, ცხვრისა და ღორის პირისთავი, შიშლიგი ორასზე ერთი ცხვარი, ნახირის-თავი, ქალაქის სასახლის მუშაობა, მცხეთის

მისვლაზე სამსახური, ზიდვა, ყარაიას ჯელგა, ბარგის ჩატანა, საური 14 შაური²⁸⁷).

ლაშქარ-ნადირობა, სათათრო მალი არ არის მოხსენებული. ეს ისეთი გარდასახადი იყო, რომლისაგანაც იშვიათად ჰთარხნდებოდნენ ყმანი²⁸⁸). რასაკვირველია, სულ ყველას არ ედო ჩამოთვლილი ხარჯი, ერთს სოფელს მეტი ხვდებოდა, მეორეს ნაკლები. ხშირად სახასო, სასეფეო ყმანი თავისუფლდებოდნენ გარდასახადისაგან²⁸⁹) ან სრულებით სულ ყველა სახელმწიფო გამოსაღებისა და ხარჯისაგან. მეფე თეიმურაზმა ასე წმინდად გაათარხნა გიორგი ნოდარაშვილი განსხვავება საბატონო და სახასო გლეხთა გარდასახადისა დიდი არ იყო, მხოლოდ პირველი იხდიდა ბატონისათვისაცა და მეფისათვისაც „გამოსაღებს“, მეორე-კი ემსახურებოდა მხოლოდ მეფე-ბატონს. განთავისუფლება რაიმე გარდასახადისაგან სამეფოდ საბატონო ყმებსაც ხვდებოდა: მეფე ალექსანდრემ განათავისუფლა ენისელის მოურავის ყმანი მალისაგან²⁹⁰).

²⁸⁷) იხ. „დასტურლამალი“.

²⁸⁸) ვახტ. კან., § 162.

²⁸⁹) Кр., рр., 56. რუს გამოსაყვანად არ ამუშავებენ იულონის ბრძანებით.

²⁹⁰) Кр. рр., 12.

მას შემდეგ, რაც ელი და ბოგანო სახელმწიფო. „დავთარში“ ჩაეწერნენ, იმათაც დაედო, მეფისთვის „სათხოვარი“ და გამოსაღები. ბოგანოზე, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: საური ორი შაური, ძღვენი ბოგანოს არ სძევს, მალი ბოგანოზედ ათი შაური, ბოგანო ღარიბი და პატარა მამულის პატრონია,

ამიტომ იმას კიდევ არა ხვდება სრული გარდასახადი („ძღვენი არ სძევ“). მაინცა და მაინც ბოგანო, წინად ხარჯისაგან თავისუფალი, მერე გახდა სახელმწიფო მოხარკედ²⁹¹). ასეთივე დღე დაადგა ელს (ნო-მადს).

ელი „სამს წელიწადში ერთხელ აიწერების“; კომლზედ სამი აბაზი ასამწერლო და ორი შაური აღამათისა არის (აღამათი-დროებით ყოფნის გარდასახადი), თორმეტი შაური ობაზედ (გვაროვნობის ნაწილზედ), ხუთი აბაზი სამენანდრო²⁹²) (სტუმრებისთვის გარდასახადი). ელი იხდის ქოდავს ცხვარზე ერთს შაურს, მახტას 14 შაურს კომლზე, ოდუნ ახჩას (საბალახო ფულს) ორს შაურს, ნაგროზანას 25 კაკ. მას ადევს ალაჩუხზედ (კარავზედ) ერთი ფლური; როგორც სახასო ყმას, მას დაედო ლაშქარ-ნადირობაც.

²⁹¹) Дв. гр., 2 – 3.

²⁹²) დასტურლ., გვ. 73, 97.

ელის კაცს სძევს ცხენი კაცით და „ეს ქვეითი კაციც ვერა დააკლდების თავის ასაყოლით უფროსით“²⁹⁸).

დაგვრჩა საეკკლესიო ყმის გარდასახადის ჩამოთვლა. საეკკლესიო ყმას იგივე გარდასახადი ედო, რაც საბატონო და სახასოს იმ განსხვავებით, რომ მათთვის სავალდებულო არ იყო ხშირად ეხადნათ ბატონისა და მეფისათვის გამოსაღები, გარდა მონასტრისა ანუ ეკკლესიისათვის. საეკკლესიო ყმა იხდიდა წინამძღვრისთვის: ღალას – მეხუთედს მოსავლისას, კულუხს – მესამედს, მუშაობა ეკკლესიის ვენახში, ტიკსა და სანთელ-საკმელს სწირავდა ტაძარს სულის მოსახსენებლად, საბალახო ცხვარი აღდგომას, ძღვენი-ერბო, კვერცხები, თაფლი²⁹⁴); გასამყრელო, საქვრივო, მოპარულ საზღვეურისა მონასტერს ერგება ოთხი ნაწილი²⁹⁵); ლაშქარ-ნადირობა არც ამათ დააკლდე-

ბათ, თუ გათარხნებულნი არ არიან²⁹⁶). საეკლესიო ყმის მდგომარეობას აუმჯობესებდა ის გარემოება, რომ ურიცხვი გამოსაღები, რომელიც ხვდებოდა საბატონო და სახასო გლეხს, მას არ ედო ვალად²⁹⁷).

²⁹³) ib., გვ. 75.

²⁹⁴) დასტურლამალი, გვ. 75, 124.

²⁹⁵) Церк. гудж., 98; Акты Археогр. Ком, 1, 23 – 4.

²⁹⁶) Церк. гудж., 72.

²⁹⁷) Церк. гудж., 8, 18, 36. თარხანი ლაშქარ-ნადირობისაგან. იხ. Акты Кавк. Археогр. К., I, 8, 9.

-106-

ხშირად ჰნახავთ, რომ საეკლესიო ყმა განთავისუფლებულია ყველა სახელმწიფო გარდასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა. მანგლისის ეკლესია ნაზარ-ალი-ხანმა (1689 წ.) განათავისუფლა და მოსპო ყველა გარდასახადი, რომელიც იმის ყმათ ედოთ მეფისთვის (ღალა, კოდის პური, საბალახე, ნახირის თავი, სამეკობროს-მძებნელო, ულაყი, გუ-თანნი, სამეჯინიზო), გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა²⁹⁸). იშვიათი იყო ლაშქარ-ნადირობის გამოსაღებისაგან გათარხნება, მაგრამ უფრო იშვიათი იყო საურის არ გამორთმევა²⁹⁹): რუისის სობოროს არ ერთმევა საური, გარესჯას ჯარის-კაცი არ მოეთხოვება³⁰⁰), ხან დაწვრილებით არის ჩამოთვლილი, რა ხარჯისაგან ანთავისუფლებს მეფე საეკლესიო ყმას, როგორც ზევით დავასახელებთ აი კიდევ მეფის გიორგის მიცემული გუჯარი, თუ რა გამოსაღებისაგან ანთავისუფლებს ბოლნისის გლეხებს: ღალისგან, მალისგან, კულუხისაგან, სახალოხოსაგან, ულაყისაგან, სა-

²⁹⁸) Акты Кавк. Арх. К., I, 23 – 4; იხ. კიდევ აქვე I, 30; Церк. гудж., 10, 15, 37, 54, 107, 108. л. Иосселиани. Древности Тифлиса, гр. 215.

²⁹⁹) Акты Кавк. Арх. К., I, 8, 9, 30; Пл. Иосселиа-

ნი. ორ. ს., ე. ს. № 22.

³⁰⁰⁾ ib., I, 35, 46: Церк, гудж., 7, 56, 105.

-107-

მეჯინიბოსაგან (Цер. Гудж., 8). ხან-კი პირდაპირ არის მოხსენებული, რომ მეფე ანთავისუფლებს ყველა გარდასახადისა და გამოსაღებისაგანაო. მეფე ერეკლემ წმიდა დავითის მონასტრის ყმანი გაათარხნა ყველა სახელმწიფო ხარჯისაგან. ალექსანდრე მეფემ (1441 წ.) ტფილისისა და მანგლისის ეკკლესიის ყმანი განთავისუფლა სუყველა გარდასახადისაგან (სამუშაო, ძროხა, სამეჯინიბოს და სხვ.)³⁰¹⁾. როგორც ვნახეთ, სამნაირი განთავისუფლება შეიძლება საეკკლესიო ყმისა სამეფოს გარდასახადისაგან: ან სუყველა გარდასახადისაგან გამოუკლებლად; ან ყველა გარდასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა; ან განთავისუფლება ლაშქარ-ნადირობისაგან, გარდა საურისა. ამას უნდა დავუმატოთ ნაწილობითი განთავისუფლება კერძო

რაიმე გამოსაღებისაგან: საქალაქო ხარჯი არ ერთმევა, მეფის ბძანებით, გორში პორტაიტის მონასტრის ყმებს³⁰²⁾

³⁰¹⁾ Двор, гр., 51; Церк. гудж., 13, 69, 96, 103;

Акты Кавк. Арх. К., I, 5 _ 6; Brosset. Introduction, 150.

Пл. Иоселиани. Древности Тифлиса. Грамота царицы Марии, супруги царя Ростомы, данная въ 1637 г. крестьянамъ Сионскаго собора: дали вамъ тарханство и освободили васъ отъ всѣхъ повинностей (стр. 208) № 7.

³⁰²⁾ Крест. гр., 24.

-108-

ანუ გათარხნებულნი არიან ბაჟიდგან გლეხნი წმ. საფლავისა³⁰³⁾.

ეს განთავისუფლება სახელმწიფო ხარჯისაგან ხშირად მოხდებოდა სულის მოსახსენებლად. მეფე

ერეკლე სწირავს ურბნისის სობოროს ერთს ოჯახს გლებს, რომ ეპისკოპოსმა წელიწადში ერთხელ ალა პი გაუმართოს. ამისათვის იგი ანთავისუფლებს ყველა გამოსაღებისაგან (ღალისაგან, კოდის პურისაგან, კულუხისაგან, პირისთავისაგან, სეფეობისაგან, ბეგრისაგან)³⁰⁴). კეთილ-მორწმუნე მეფენი დროს უნიშნავდნენ ამ წირვისათვის: დედოფალმა გულშარმა დაუწესა ყმებს ქვათახევის ეკკლესიისას 25 ნოემბერს ალაპის გადახდა³⁰⁵). ვადასთან ერთად უნიშნავდნენ შემწირველნი, რა უნდა მოეტანათ ყმებს ალაპზედ: ორი ცხვარი, ერთი ხარი, სამი კოდი პური, ოთხი კოკა ღვინო, ორი ზურგიელი, ერთი ლიტრა ყველი, ერთი ლიტრა ერბო, ასი კვერცხი, ჩარეჯი მარილი, ერთი ლიტრა სანთელი და ჩარეჯი საკმელი³⁰⁶). დაწვრილე-

³⁰³) Кр. гр., 51.

³⁰⁴) Церк. гудж., 27.

³⁰⁵) Церк. гудж., 89. ხან ეს დრო იცვლებოდა და 25 ნოემბრის მაგიერად ინიშნებოდა 15 ნოემბერი. Церк. гуж., 15.

³⁰⁶) Церков. гудж., 9. ამ გარდასახადს ხან ემატება, ხან აკლდება: ემატება თევზი, ქათმები. Церк. гудж., 15.

ბით ჩამოთვლილია რიცხვი და რაოდენობა შესაწირავისა. საკვირველი არ არის ასეთი ყურადღება ეკკლესიის მიმართ და სულის ცხონების წადილისათვის. ამ წმინდა აზრით იცოცხლა საქართველომ საშინელ მაჰმადიანთა ერთა შორის. ამას ის კარგი მხარე ჰქონდა კიდევ, რომ ყმა არა სწუხდებოდა სხვა გარდასახადით. საკმარისია შეადაროთ გარესჯის მონასტრის გლებთა გარდასახადი და ალაპისთვის გაღებული ხარჯი, რომ თვალ-საჩინოდ გამოჩნდეს უპირატესობა ალაპით მეფის მოხსენებისა იმ ტვირთის წინაშე, რომელიც ედო გლებს სახასო და საეკკლე-

სიო მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად.

თუ მივიღებთ მხედველობაში იმასაც, რომ ეკკლესიაც მეფისამებრ ანთავისუფლებდა სხვა-და-სხვა გარდასახადისაგან³⁰⁷), მაშინ აშკარა იქნება ის შედარებითი შეღავათი, რომელიც საეკკლესიო ყმას ჰქონდა. ამიტომაც მიიწევდნენ საბატონო გლეხნი საეკკლესიო მამულზედ. საეკკლესიო ყმას, თუ არა ვცდებით, ხშირად ხაზინაზედაც ნაკლები გარდასახადი ხვდებოდა. ხიზანი ბატონისათვის იგივე ყმა იყო და ამიტომ

³⁰⁷) Церк. гудж., 10. ტახტის ძირის საბერო გლეხის მამულს ორს დღიურს ერთ დღიურად თვით ბერები სწერდნენ, რომ უფრო ნაკლები გამოერთმიათ გლეხებისათვის. „ივერია“, № 216, 1887 წ., „წერილი ქართლიდამ“.

-110-

არაფერში არ არჩევდა დანარჩენ ყმათაგან „დასტურლამალში“ კვითხულობთ შემდეგს გარდასახადს, რომელიც დადებული იყო ბატონისათვის ხიზანზედ, „ახალ კაცზედ“: ერთ წლამდის თარხანი იყოს, ნურას სთხოვენ. საქვრივო ხარი ბატონს, სამი აბაზი მოურავს, აბაზი ნაცვალს, აბაზი მამასახლისს. საბალახე საბატონოდ ასზედ ორი ცხვარი, ერთი ბატკანი, ორასზედ ერთი შიშლიკი მობალახეს; საბალახეს ცხვარზედ ცხვარს აიღებენ, თხაზე თხას; აყრილის კაცის სახლში რომ სხვა (მოსული) გლეხი შევიდეს, იმის ნახნავნათესს ნუ წაართმევენ. ერთი კაცი რომ დაბერებული იყოს და იმისი ორი შვილი მალს იძლეოდნენ, იმ ბერიკაცს „დავთარში“ ნუ ჩააგდებენ, მალს ნულარა სთხოვენ. იქავ რომ ერთმანეთში .ქუე.თლობა იქნას, შვიდეულად აზღვევინებდნენ: ერთი-ორად პატრონს, ოთხი ბატონს და ერთი მოურავს.

გასამყრელოდ ეძლეოდა მოურავს ხარი, ნაცვალს აბაზი, მამასახლისსაც აბაზი, ქერი კომლზედ სამი კოღია, ნაცვალს ერთი; ფურზედ ერთი სტილი ერბო.

საჩქმე, თუ იმ ქვეყანას გათხოვდეს, მოურავს ექვსი შაური, მამასახლისს აბაზი; თუ სხვას ქვეყანას წაიყვანონ, მოურავს ხუთი აბაზი, მამასახლისს აბაზი. მოურავი როდესაც მივიდეს, მართებულად ძღვენი მიუტანონ. ღვინოს ნებით, თორემ ძალით ნუ სთხოვენ. მოურავი კოჯორზე ულაცს ნუ სთხოვს. ღალის

-111-

ათისთავი, ხასადარის (მეფის საკუთარ მოხელის) რიგი და სარგო; მოურავსთავის გასამტეხლო ხუთი აბაზი, ხელის მოტეხისათვის ექვსი შაური; კბილის ჩაგდებისათვის და ბოზობის მქნელმან ხუთი მინალთუნი³⁰⁸).

გარდასახადი, როგორც ჰხედავთ, არაფრით განირჩევა საბატონო გლეხის გამოსაღებისაგან. თუ ხიზანს არ ერთმევა ულაცი, ეს კიდევ ისეთი საბუთი არ არის, რომ იმის გარდასახადი ვიცნათ შედარებით ადვილ და არა სამძიმო ტვირთად. საბატონო ყმებსაც ანთავისუფლებდა მეფე რაიმე გარდასახადისაგან³⁰⁹).

პირველ შემთხვევით გასაოცარია ამდენის ხარჯის დადება ყმის კისერზედ. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მარტო ჩვენში იყო ასეთს განუკითხველს მდგომარეობაში საბატონო ყმა, მაგრამ ერთის თვალის გადავლება კმარა ევროპის ყმათა გარდასახადზე, რომ ეს აზრი განვაკარგოთ. საშუალო საუკუნეებში გერმანელს, ან ფრანგს ისეთი შემადრწუნებელი და საზიზღარი სამსახური ედო ბატონისადმი, როგორც *jus primae noctis* (უფლება პირველის ღამისა, შემ-

³⁰⁸) დასტურლ., გვ. 11.

³⁰⁹) Кр. рр., 4.

დეგ კოცნაზედ ჩამოხდომილი). არ იყო ჩვენში ასრულ წოდებულნი pontaticum (ხიდზე გასასვლელი ხარჯ, ripaticum(წყლის პირზედ მიმსვლელთა გამოსადე-ბი), rotaticum (ურემზე მისაცემი ხარჯი); არ გა-გონილა ჩვენში უფლება bannalités, რომლის თანა-ხმად ბატონს შეეძლო მხოლოდ თითონ წისქვილის დაბრუნება, აკრძალვა ხელსაფქვავის ხმარებისაც, რომ ყველას იმის წისქვილში ეფქვა და დადებული მინდი ეხადნა; droit de banviz – ღვინის გასყიდვის უფლე-ბა 30 – 40 დღის განმავლობაში რთვლის შემდეგ ეძლევა მხოლოდ ბატონს³¹⁰). არ იყო ჩვეულებად ჩვენში აკრძალვა ტყის ხმარებისა და ნადირობისა. საფრანგეთში la chasse (ნადირობა), colombiers (სამტრედეს გამართვა) შეეძლო მხოლოდ ბატონს. ამას დაუმატეთ კიდევ უანგარიშო გარდასახადი: des fontaines, puits, routoires, etangs, gareunes, peages, eaux, carpot, servage l'accapte, ანუ plait à mere, rachalt (relief), ifforage, palvera-ge³¹¹). საერთო ჩვენში და ევროპაში იყო ბატონ-ყმობის დასაწყისი და მისის განვითარების მსვლელო-

³¹⁰) Тэнъ. Происхождение общественнаго строя со-временной Франціи, 1, гл. II.

³¹¹) Токвиль. Старый порядокъ и революція, 318 – 322; Тэнъ, Opus cit., I, гл. II.

ბა. იგი, როგორც ვსთქვით, დაიწყო, ეკონომიურ მიზეზთაგან და შემდეგ გაძლიერდა პოლიტიკურ მი-ზეზთა წყალობით³¹²). მთავრობა ერთის მხრით ამ-ტკიცებდა მას, რასაც ცხოვრების ჩვეულება აძლევდა ძალას, მეორის მხრით თვით ხელს უწყობდა ბატონ-ყმობას იმითი, რომ შემოიღო მამულის ყმებით გა-ცემა, იმით დასაჩუქრება ჯერ დროებით, შემდეგ სა-მუდამოდ, საშვილიშვილოდ. ამასთანავე მთავრობა

თავის ცდას არ იშურებდა ყმის მდგომარეობა კანონით განესაზღვრა, დაეცვა იმისი პიროვნული და ქონებრივი უფლება, მაგრამ ეს სპეტაკი მხარე კანონმდებლობისა ხშირად უქმად რჩებოდა.

XIV

ურიგო არ იქნება მოკლედ გავიმეორო ისტორია ბატონ-ყმობისა. ჯერ კი ნებას ვითხოვ ერთხელ კიდევ მივუბრუნდე იმას, თუ რა გავლენა იქონია ბერძენთა კანონებმა ვახტანგის რეფორმაზე. ამის

³¹²⁾ გიზო ფეოდალიზმს ჰხედავს სამს მოვლენაში: შერთება მამულთან უმაღლესის უფლებისა, გადაქცევა ს ა კ უ თ ა რ ი ს მფლობელობისა კ ი რ ო ბ ი ს მამულად და დაწესება ვასალურის იერარქიისა მეფე-პატრონთა შორის. *Histoire de la civilization en France*, III, 28, 29. იგივე ამბავი მოხდა ჩვენში.

ახსნა, ამ ნასკვის გამორკვევა გამოგვადგება, როცა გადავალთ ყმების მდგომარეობის შეცვლის მიზეზების გარჩევაზედ.

ვახტანგ მეფის კანონები თავის თავად ორს ნაწილად განიყოფება: პირველი მიდის მე-204 მუხლამდე და შემდეგ იწყება მეორე ნაწილი, რომელსაც წინ უძღვის ახალი შესავალი. ამ წინასიტყვაობაში ვახტანგი სხვათა შორის ბძანებს: „წიგნები სასამართლონი დიდთა სამეფოთანი მოვიძიეთ და მრავლის სასჯელითა ვიდრე წელთა მეორემდე გადმოვთარგმნეთ და იგინიცა უკლებლად აგვიწერიეს და არს შემკობილი ყოვლისა სამართლითა“... შესანიშნავია ჯერ ის, რომ ვახტანგმა მე-204 მუხლის წინ გვაცნობა გადმოთარგმნა „დიდთა სამეფოთა სასამთლოთ“. ამის შემდეგ ვახტანგმა 60 მუხლი კიდევ დასწერა³¹³⁾. ამ გადმოთარგმნამ არ იქონია გავლენა „სამართლის წიგნის“ დასრულებაზედ? ვგონებთ, რომ ეს გავლენა დაეტყო ვახ-

ტანგის კანონებს და ბევრს ძველს კანონსა და ჩვეულებას აცვლევინა ფერი და ხასიათი. აღბუღას კანონით აღიარებული უფლება, ყმის თავდებად დად-

³¹³) მე-262 მუხლითგან თეიმურაზის ვარიანტში არ არის დასახელებული, შეიძლება შემდეგ იყოს ჩამატებული ისე, როგორც ემატება ახალი მუხლები Lex Salica-ს. Правда-ს და სხვ.

-115-

გომა, ვახტანგმა მოსპო. შეგვიძლიან, თუ არა ეს ცვლილება ავხსნათ ბერძენთა კანონის გავლენით (§ 153) ვახტანგის § 235-ზედ, რომელმაც აუკრძალა ყმას თავდებობა? წინანდელი კანონი და მიღებული ჩვეულება შემდეგშია ცი-კი ყმას არ ართმევდა საკუთრებას, ვახტანგმა ეს უფლება ერთის მუხლით ამოშალა კანონებიდან და აღიარა დედა-აზრად: „ყმისა ყველა ბატონისა არის“ (§ 258). ეს მუხლი დაწერილი ხომ არ აოის ბერძენთა კანონების თანახმად § 166, რომელიც გვაუწყებს: „онъ (крѣпостной) ничего своего не имѣеть“. თვით სიმარტივე დადგინებისა ვახტანგისა და ბერძენთა კანონებში თითქოს გვანიშნებს გადმოთარგმნას „ყმისა ყველა ბატონისა არის“-სას „ყმას თავისი არა აქვს-რა“-დგან. ახლა მეორე საბუთს მივმართავ.

მე ვამბომ, მე-204 მუხლიდგან დაიწყო ბერძენთა გავლენა კიდევ იმიტომ, რომ ამ მუხლამდე ვახტანგი არა ჰხმარობს სიტყვას ნასყიდი ყმა. გადმოთარგმნილი ხომ არ არის აქაც „ნასყიდი“? ამ მუხლის შემდეგ არა ერთხელ შეხვდებით „ნასყიდს“. ბერძენთა გავლენას უნდა მიეწეროს, ვგონებ, დადგინება: მოეჭრას ხელი ყმას, თუ მან სცემოს ბატონს, და ამოეძროს ენა, თუ მან აგინა ბატონს (§ 259). ეს სასტიკი დასჯა წაბამვა ხომ არ არის ბერძენთა კანონისა (§ 69 და § 172)? ჩვენის ჩვეულების კვალიც

არის დაცული ვახტანგის კანონებში: თვით ბატონის მკვლელი არ ისჯებოდა ისე ბარბაროსულად, როგორც საბერძნეთში. იქ სწვავენ ბატონის მკვლელს, ჩვენში ყმობას უძლიერებდნენ (ვახტანგის კანონი, § 258).

სამართლის წიგნის ორს ნაწილად გაყოფა და ბერძენთა გავლენა სჩანს კიდევ იქიდან, რომ ერთს დანაშაულზედ სხვა-და-სხვა სასჯელია დანიშნული. ეს აიხსნება სხვა-და-სხვა წყაროს გავლენით – ძველის ქართულის ჩვეულებითა და ბერძენთა გავლენით³¹⁴)... მე-43 მუხლი ამბობს: „თუ ბატონმა ყმის ცოლს უაშიყოს და ცოლთან საწოლათ დაახელოს და მან კაცმან მოჰკლას (ბატონი)... სისხლი არ გაუჩნდების“. ეს იყო, ქართველებში ზნეობითის სიწმიდის დასაცვლელად აღიარებული კანონი. იმის შეცვლა და გადა-

³¹⁴) მეფე ალექსი მიხეილის ძის „Уложение“-ში (1649 წ.) ასეთივე ორ-კეცობა აღმოჩნდა, რაცა აიხსნება ლიტოვის სტატუტის კეთილის გავლენით. XXI თავი საერთოდ ქურდს უნიშნავს შემდეგს დასჯას: ჯაჯას (пытка), მათრახით (кнуť) ცემას, მარცხენა ყურის მოჭრას, სარჩოს წართმევასა და ბორკილით უკრაინაში გაგზავნას. კერძოდ ფუტკრის მპარავს უდებს სასჯელად მხოლოდ კნუტით ცემასა და ფულით ჯარიმას. См. Объяснение этой аномалий Владимірскій-Будаловъ. Обзоръ исторіи русскаго права, вып; I, 32,

ბრუნება ოჯახის წაბილწვის მხრისაკენ უნდა მიეწეროს უცხო ერთა გავლენას და კერძოდ ბერძენთას, რომელნიც, სამწუხაროდ, ზნეობითაცა და გონებითაც მეტად დაეცნენ. რა სიბილწე გამეფდა თვით იმპერატორთა სასახლეში და მონასტერში, შეგიძლიანთ ნახოთ პროფ. სკაბალანოვიჩის თხზულებაში: Визан-

тійське государство и церковь въ XI в. და ჩემს თხზულებაში: „Нравственное состояніе византийскаго общества въ эпоху комненовъ“. დაცემულმა ზნეობით ვიზანტიის საზოგადოებამა და კანონმდებლობამ დაავიწყა ვახტანს მე-43 მუხლი თავის „სამართლის წიგნისა“ და მე-259 უნიშნავს ოჯახის სიწმინდის შემლახველს გლეხის ფულით დაკმაცოფილებას! რასაკვირველია, ფულით არ აიწონება ადამიანის წმიდათა-წმიდის შებღალვა..

უუძველესს ნაწილს ვახტანგის კანონ-მდებლობისას შეადგენს ოც-და-ცამეტი მუხლი (§§ 1– 33). ეს ნაწილი დადგენილია ძველად გავრცელებულ ჩვეულებათა თანხმად: „ეს სისხლის განაჩენები რაც დაგვიწერია, ძველად დადებული დაგვიწერია, თორემ სხვისა არა ღაგვირთავ-რა“. ყველგან და ჩვენშიაც, რასაკვირველია, თავდაპირველად დადგინებულ იქმნა სისხლის კანონ-მდებლობა. კაცის კვლა, გახეიბრება, მოტაცვა – ყველა ეს ირჩევა მატერიალურად, ზიანის (по ущербу) მიხედვით. აქა ჰფასობს კერძო კაცის ზიანი, დანაშაულო-

-118-

ბა საზოგადო ცოდვად არ არის ცნობილი. მეფე გიორგისა და აღბუღას კანონები თითქმის მთლად სასხლის უფლებას ეკუთვნის. მთვრობისათვის საჭიროა იქონიოს რაიმე საწყაო სასოციალო გარჩევისათვის³¹⁵) წოდებათა დასაყოფად. ამისთანა საწყაოდ არის ფასი სისხლისა: ვისი სისხლიც მეტი ღირს, ის მაშასადამე მთავრობის თვალშია წარჩინებულია³¹⁶), ჩვენებურად რომ ვსთქვათ, მაღალის ხარისხის კაცია. Lex Salica-მ, მაგალითად, იცის მხოლოდ პრივილეგია კაცთა სისხლის გარდახდასა და მოთხოვნაში, მაგრამ იქ არ მოიპოვება კვალში შემდეგის არისტოკრატისა. მან იცის, რომ სისხლი თავისუფალის კაცისა ღირს 200 solidi³¹⁷), რომაელს სისხლი-კი 100 sol.

ღირს, ესე იგი იმდენადა ღირს, რამდენადაც ნახევარ თავისუფალ კაცისა – ლიტისა³¹⁸), ანტრუსტიონის სისხლი-კი 600 sol ღირს. აქედგან წარმოსდგა უპირატესობანი ანტრუსტიონისა: იგი არ ისჯება, რო-

³¹⁵) Brunner. Rechtsgeschichte, 220.

³¹⁶) Schulte Lehrbuch der deutsch. Reichs.

³¹⁷) Lex Salica, § 41, 1; ალემანებში 160 solodi

³¹⁸) ibid, § 42, 4; § 26, 1. ამდენადვე ღირდა სისხლი puer regis., § 54, 2. რომელთ სისხლი, როგორც ძლეულთა, ორჯელ ნაკლები Wehrgeld (bupa) აქვთ.

-119-

გორც მონა (Servus), მას ეძლევა პირველი ადგილი მეფის სასახლეში, აქვს სამკეცი სისხლის ფასი³¹⁹) (triple Wehrgeld), იღებს მონაწილეობას მოხელეთა დანიშვნაში და სხვა. აქ არის დასაწყისი წოდებათა.

ვახტანგის კანონით გლეხის სისხლი ღირდა 120 მან., მსახურის სისხლი ორჯელ მეტად – 240 მ. და პირველის ხარისხის თავადის სისხლი 128 ჯერჯერ მეტად, ე. ი. 15,360 მან. ეს სისხლის (Wehrgeld) დაშორება ყმისა და თავადისა ამტკიცებს სრულს განვითარებას ჩვენში სოციალურ წყობილებისას. რუსეთში, „Рус. Правда,“ თანხმად, თავადის სისხლი ღირდა 80 გრივნა კუნად და იმის მოჯამაგირისა 5 გრივნად. აქ უფრო ეტყობა გარჩევა სისხლის აწევას წოდებათა შორის, ვიდრე ფრანგთა შორის. იქ მხოლოდ ანტრუსტიონის სისხლი სამჯერ მეტა თავისუფალის სისხლზედ და ექვსჯერ მეტი ნახევარ თავისუფალისაზედ.

XV

ბატონყმობა, როგორცა ვსთქვით, დაჰბადა სამმა ელემენტმა: „ნასყიდმა“, „ნაბოძებმა“ და თავის ნებით ყმად შესულმა. ნასყიდი და ტყვე იყვნენ

პირველნი ყმანი ბატონისა, ისინი იყვნენ სრული საკუთრება პარტონისა, როგორც ნივთი რამ (res). პირველად იმათ არა აქვთ პიროვნული და ქონებრივი უფლება, შემდეგ თავის ნებით ყმად შესულმა გადასცა ეს უფლება „ნაბოძების“ დახმარებით. ყმობაში რჩებოდა ვალ-გადაუხდელი კაცი, რომელმაც ვერ დაუბრუნა მოვალეს აღებული ვალი: თუ დანიშნულს ვადაზედ არ მისცა ვალი, „დროებითი“ ვალის ამღები ხდება სამუდამო ყმად³²⁰⁾. თავის ნებით ყმად შესვლა იშვიათი არ არის ევროპაშია³²¹⁾! იგი წოდებულია პრეკარად და კომენდაციად. პრეკარი ერქვა გადაცემას მამულისა და თავის თავისას ეკკლესიისათვის, როგორც ჩვენში იყო, და კომენდაცია შესვლაა შეძლებულის მებატონის მფარველობის ქვეშ. ეს შეფარება საჭირო იყო ხელ-მოკლი და უღონო კაცისათვის იმ არეულობაში, რომელიც გამოიარა ქვეყანამ საშუალო საუკუნეებში ამ სამმა ელემენტმა დაჰბადა ბატონ ყმობა და მთავრობამ იგი განამტკიცა „დავთარში“ ჩაწერით. მიწის პატრონი ამის შემდეგ გახდა

³²⁰⁾ მშვენიერი მაგალითი ამისი იხ. Кр. гр., 26. სამის წლის განმავლობაში თუ არ ხარჯი, დროებითი მოსამსახურედ მიცემული და გვიცადისა ხდება სამუდამო ყმად ქუთათელადისა.

³²¹⁾ Карѣвъ. Исторія крестьянъ во Франціи, 30.

მიწის შემმუშავებელის ბატონადაც, მთავრობის აგენტადა და წარმომადგენელადაც პროვინციაში.

თითოეულმა ელემენტმა თავის თვისებანი გა-

დასცა რთულს ტიპს ყმას – ნასყიდმა გადასცა უქონ-
ლობა პიროვნულისა და ქონებრივის უფლებისა, ბო-
მებულმა ეს სასტიკი ჩვეულება შეამცირა და თავის
ნებით ყმად შესულმა მოიტანა ჩვეულება გადასვლი-
სა ერთის ბატონისაგან მეორესთან. გადასვლა შემდეგ
გაპარვად გადიქვა³²²): 30 წლით დარჩენილი გლეხი
სხვის მამულში ხდება ახალის ბატონის ყმად. რუსეთ-
ში-კი გლეხი იქმნა დაბმული მიწასთან (прикреп-
ленъ) და დაჰკარგა უფლება სხვა წოდებაში გადას-
ვლისა (вѣчность крестьянства). ჩვენში-კი არა
ერთი მაგალითი ყოფილა ყმის გადასვლისა (მეტადრე
მსახურისა) აზნაურთა ანუ სასულიერო წოდებაში.
დიასამიძემ განათავისუფლა მღვდელი ციციშვილი

³²²) რუსეთში გადასვლის ნება ბორის გოდუნოვმა მისცა
იურივის დღეს, Уложение-მ-კი (XI თავი) აკრძალა სამუდამოდ
და დააბა ყმანი ბატონთან: А будетъ кто съ сего государева
уложения учнетъ бѣглыхъ крестьянъ и бобылей... при-
нимать, тотъ долженъ возвратить безъ урочныхъ лѣтъ изъ
совсѣми животы... и платить 10 руб. За годъ. ჩვენში
ვადად დადებულ იყო 30 წელი ვახტ. კანონი, § 199; რუსეთ-
ში-კი ვადა ამოიკვეთა გაპარულ გლეხების სამეზნელად.

-122-

ყმობისაგან და დააყენა იგი დილომის ეკკლესიაში
მწყემსად (Brosset. Introduction, 115; ср. Адагы,
Леонтовича, стр. 136).

თუმცა ვახტანგის ყმას დაეტყოს ბერძენთა გავ-
ლენა და გავრცელდა საერთოდ ყმაზედ ბერძენთა
შეხედულობა, მაინც ჩვენი ყმა დარჩა ბევრად უკე-
თესს მდგომარეობაში, ვიდრე ბერძენთა „ნასყიდი“
და რუსების ყმა. ჩვენი გლეხი მაინცა-და-მაინც არა
ჰკარგავს პიროვნულსა და ქონებრივს უფლებას; იმას
შეუძლიან ბატონის თანხმობით მამულის გაყიდვა,
საკუთრებად შექმნა სამკვიდრო ქონებისა³²³). ჩვენი ყმა
თავისუფლად მოქმედობს, შეუძლიან მოწმად ყოფნა,

შეუძლიან ვალის აღება და იმის გადახდა თავის სარჩოდგან³²⁴).

ბატონს არა ჰქონდა უფლება, წინააღმდეგ რუსთა მეზობლებს, ყმის სისხლის დასჯისა, იგი იყო მხოლოდ „მფარველი და პატრონი“. თავის ნებით ყმად შესული იმ პირობით მიდის ბატონთან, რომ დაიფაროს იგი და ეყოს პატრონად. ყმას ბატონის თანხმობით (driot de garde) შეეძლო გადაეცა მიცე-

³²³) Кр. гр., გვ. 3, 6, 7, 51, 65; Церк. гудж., 76; Двор. гр. 31.

³²⁴) Обычай, § 10.

-123-

მული მამული, არამც თუ ვაჟისათვის, ქალისათვისაც-კი, თუ უკანასკნელი დარჩებოდა საბატონო მამულზედ³²⁵). ეს ქონებრივი და პიროვნული უფლება გვამლევს საბუთს შევადართო ჩვენი გლეხი არა რუსების ყმას, არამედ გერმანელთა ნახევარ თავისუფალ ლიტებსა, ლაცებსა და ალდიებს. ამათ, როგორც ჩვენს ყმას, ჰქონდათ უფლება მიეღოთ სისხლის ფასი, თუმცა ბატონი იღებდა ერთს ნაწილს თავისთვის (ვახტ. კან., § 52). ლიტი ყმა აღარ არის, იგი ნახევარ თავისუფალი კაცია ჩვენს ყმასავით. ამ მხრივ ჩვენი ყმა ჰგავს კოლონს, რომელსაც ჩვენს ყმასავითა აქვს ქონებრივი და პიროვნული უფლება³²⁶), მაგრამ ორივენი მოკლებულნი არიან საკუთარ, შეუცილებელ მიწას, მათ აქვთ dominium utile (სარგებლობის უფლება) და აკლიათ dominium directum (ნამდვილი პირდაპირი უფლება). ჩვენი ყმა კოლონზედ ცოტა მალლა იდგა, რადგანაც მას შეეძლო ბატონის თანხმობით გაეყიდნა თავის ნაჭერი მიწა. ეს უფლება ჩვე-

³²⁵) Кр. гр., 71.

³²⁶) Происхождение феодализма. Виноградовъ, გვ.

ნის ყმისა უახლოვებს მას ემფიტევტს საშუალო საუკუნეებში³²⁷) .

სრული შედარება ჩვენის ყმებისა კოლონებთან და ემფიტევტთან უნაყოფო იქნებოდა. სათავედ ამათ ჰქონდათ ეკონომიური დამოკიდებულება ბატონსა და მიწის შემმუშავებელს შორის და შემდეგ-კი მიიღეს სხვა-და-სხვა განვითარება ადგილობრივ პოლიტიკურ გარემოებათა ზედმოქმედებით.

1889 წ.

³²⁷) Proudhon. Theorie de la proprieté, 118. რომში გლეხნი იყვნენ მემკვიდრეობითნი მეიჯარადრენი და, გაი გრაკხის კანონით, მათ მიეცათ გასყიდვის უფლებაც, როგორც ჩვენში.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

მე-XVII და მე-XVIII საუკუნის ფულის შედარება ჩვენის დროის ფულთან.

ყველამ ვიცით, რომ საქონელი საჭმელ-სასმელი ჩვენს ხსოვნაში გაძვირდა, ფული-კი გაიაფდა. ბევრს ახსოვს, რომ 1876 წ. გორში ძროხის ხორცი გირვანქა ერთ შაურად იყიდებოდა, ახლა 7 _ 9 კაპ. ავიდა. ამ გვარსავე მოვლენას ვხედავთ პურის გაძვირებაშიაც. თუ ამ მოკლე ხანში ასე შეიცვალა დამოკიდებულება ფულისა და საზრდოს ფასებს შორის, რასაკვირველია, შედარებით წარსულ საუკუნეებთან ჩვენი ფული უფრო უნდა დაცემულიყო. ამ აზრის შესამოწმებლად შეგვიძლიან მივიყვანოთ ის ცნობანი, რომელნიც შეგვრჩენია მე-XVII _ XVIII საუკუნეებისა.

პურის ფასი სხვა-და-სხვა დროს როგორც ამბობს პროფესორი კლიუჩევსკი ერთს თავის თხზულებაში¹⁾, საუკეთესოდ ჰხატავს ფულის გაიაფების ისტორიას. ჩვენც პურის ფასს მივმართავთ. ვახტანგ მეფის კანონებში ვკითხულობთ, რომ კოდი პური

¹⁾ Русскій рубль. В. Ключевскаго.

„შაურ ნახევრად იქნების, უფრო ძვირად, გინა იაფად“ გაძვირებაში, გვაუწყებს კანონ-მდებელი: კოდი პური ღირდა 40 – 50 კაპ, ან 60 კაპ³⁾. სამ ბაზად რომ გამხდარა კოდი პური მეჩვიდმეტე საუკუნეში, ამას მოწმობს ერთი სიგელი 1672 წ.⁴⁾

ამ წელიწადს პური გაძვირებულიყო და კოდი ხორბალი ისყიდებოდა ერთ მარჩილად⁵⁾. ჩვეულებრივი ფასი პურისა იყო $7\frac{1}{2}$ კაპ. მეტი, ან ნაკლები, გაძვირებაში სამი აბაზი იყო. ვთქვათ, კოდი პური ღირებულა მეტი ან ნაკლები $7\frac{1}{2}$ კ. და ორ შაურად იყიდებოდა ორთა შუა რიცხვით. ჩვენს დროში კოდი პური ღირს 1 _ 2 მან., ორთა შუა რიცხვით 1 მ. 50 კ თუ მე-XVII საუკუნეში კოდი პური ღირდა 10 კ., ახლა ღირს 1 მ. 50კ. მამასადაძმე, ფული გაიფებულა იმდენჯერ, რამდენჯერაც 150 მეტია. ათხედ, ესე იგი 15 ჯერ ($150:10=15$). ჩვენის დროის 15 მან. იმდენადვე ჰფასობს, რამდენადაც ამ ორის საუკუნის წინად ფასობდა ერთი მანეთი. მაშინდელი ერთი მანეთი და ეხლანდელი 15 მ. თანასწორია აღებ-მიცემობის წარმოებაში.

²⁾ ვახტანგის კანონები, § 129.

³⁾ ვახტანგის კანონები, § 126.

⁴⁾ Кр. гр., стр. 6.

⁵⁾ მარჩილი სამი აბაზია. გურიაში სხვა ფასი ედო. ნახე Археологическйн путешествійя. Бакрадзе, стр. 297.

მე XVIII საუკუნეში, შედარებით მეჩვიდმეტესთან, ფული გაიფებოდა და ცოტათი დაუახლოვდებოდა ჩვენის დროის ფულს ფასობაში. აი რა ცნობები გვაქვს ამის შესახებ. აკადემიკოსი გოლდემტეტი⁶⁾ მოგზაურობდა საქართველოში 1772 წელს, იმის თხზულებაში ამ მოგზაურობის შესახებ ვპოვულობთ გამოსადეგ ცნობას ჩვენის საკითხის ასახსნელად. ტფილისში იმის დროს ბათმანი პური ღირებულა რვა კაპ. ბათმანი 20 გირვანქა მამ ერთი გირვანქა ღირებულა $8 : 20 = \frac{2}{5}$ კ. ტფილისში ახლა გირვანქა პური სხვა-და-სხვა ხარისხისა იყიდება 5 კ., 4 კ., $3\frac{1}{2}$ კ., 3 კ. ორთა შუა რიცხვით დაახლოვებით

გირვანქა პური იყიდება 4 კ., წარსულს საუკუნეში-
კი გირვანქა პური იყიდებოდა $\frac{2}{5}$ კ. მაშასადამე, პური
გამძირებულა იმდენჯერ, რამდენჯერაც ოთხი მეტია.
 $\frac{2}{5}$ - ზედ, ესე იგი ათჯერ ($4 : \frac{2}{5} = 10$). წარსულის
საუკუნის ერთი კაპ. ოთხჯერ ძვირია ჩვენს კაპ., ანუ
ეს უკანასკნელი ოთხჯერ იაფია წარსულის საუკუნის
კაპიეკზედ ამ საუკუნის პირველ ნახევარში 1829 წ.
კოდი პური ღირდა ორი აბაზი⁶⁾, ეხლა ღარს 1 – 2 მან.,

⁶⁾ Гольдешт. Путеш. въ Грузии на Кавказѣ, стр. 271.

⁷⁾ ეს ცნობა ამოვწერე ერთის ჩემის ახლო ნაცნობის თხზუ-
ლებიდან, რომელშიაც 1820 წლიდან გვხდება ფრიად სა-
ყურადღებო ცნობანი პურისა, შეშისა და ხორაგის ფასისა.

-128-

ორთა შუა რიცხვით 1 მ. 50 კ. მაშასადამე სამო-
ცის წლის განმავლობაში ფული გაიაფებულა იმდენ-
ჯერ, რამდენჯერაც 150 მეტია ორმოცზედ ესე
იგი ოთხჯერ ($150 : 40 = 3 \frac{3}{4}$) (თითქმის ოთხჯერ).

აი ასე იცვალა ფულისა და პურის ფასი. ფული
გაიაფდა, პური გაძვირდა. XVII საუკ. ერთის მანეთით
კაცი შეიძენდა თხუთმეტჯერ მეტს, ვიდრე ჩვენის
დროის მცხოვრებს შეუძლიან. მეთვრამეტე საუკუნეში
ერთის მანეთით ქარველი იმდენსავე შეიძენდა, რამ-
დენსაც ახლა ათ მანეთად. აგრეთვე პირველ ნახე-
ვარში ამ საუკუნისა ერთი მან. ღირდა ახლანდელს
თთხ მანეთად, ამ სამის საუკუნის ფულის ისტორია
ამ გვარად შეგვიძლიან გამოვხატოთ $15:10=4:1$.

ცალკე ამონაწერი

(იხილე მე-IX თავი მე-165 სხოლიო)

ბატონის დედოფლის კარის ჯელისუფალნი:

- ქ. სახლთ-უხუცესი.
- ქ. მანდატურთ-უხუცესი.
- ქ. მელარეთ-უხუცესი.
- ქ. მეჯინიბეთ-უხუცესი.
- ქ. მწიგნობარნი.
- ქ. ბეჭდის მცველი.
- ქ. მწერალი.
- ქ. ჩურჩერახი.
- ქ. მზარეულთ-უხუცესი.
- ქ. მეპურეი.

მისის უწმინდესობის კათოლიკოზ პატრიარხის კარის
ჯელისუფალნი:

- ქ. სახლთ-უხუცესი.
- ქ. დეკანოზი დიდისა ეკკლესიისა მცხეთისა.
- ქ. ჯვარის მტვირთველი.
- ქ. ქადაგი.
- ქ. მელარეთ-უხუცესი, ნაზარიც იგივე არის.
- ქ. ბოჭაულთ-უხუცესი.
- ქ. ბოჭაულთ-უხუცესი.
- ქ. მერიქიფეთ-უხუცესი.
- ქ. ქორეპისკოპოსნი.
- ქ. შემოსავლის მცველნი.

- ქ. საწიგნობრის მცველი რომელ არის ვივლოტიკა.

- ქ. მწიგნობართ-უხუცესი.
- ქ. ზედის მცველი.
- ქ. მეჯინიბეთ-უხუცესი.

ველისუფალნი ქართველთა მეფის კარისა ძველად ენითა ქართულითა ვითარ იწოდებოდნენ და ანუ აწ ვითარით სახელით იწოდებიან:

- ქ. სპასალარი, სარდალი.
- ქ. აბრამიდი, სახლთ-უხუცესი.
- ქ. მონათ-უხუცესი, ყულარაღასი.
- ქ. მანდატურთ-უხუცესი, ეშიკადისბაში.
- ქ. მანდატური, სოიბათ იასაული.
- ქ. ბოქაული, ელიდაჯი.
- ქ. მსაჯულთ-უხუცესი, მდივანბეგი.
- ქ. დივანი, დივანივე ანუ მწიგნობარი.
- ქ. მწერალი, მუშრიბი.
- ქ. მეჭურჭლეთ-უხუცესი, მელარეთ-უხუცესი.
- ქ. მეჯინიბეთ უხუცესი, მალიხარი.
- ქ. ბაზიეთ-უხუცესი, მანიშქარბაში.
- ქ. ეჯიბი, მეითარი.
- ქ. ეზოს მოძღვარი, ნაზარი.
- ქ. ჩუნჩეჩახი, სუფრაჯი.
- ქ. ფარეშთ-უხუცესი, იგივე ფარეშთ-უხუცესი.
- ქ. მესტუმრეთ-უხუცესი, მეჰმანდარი.
- ქ. მეღვინეთ-უხუცესი, იგივე მეღვინეთ-უხუცესი.
- ქ. ხუროთ-მოძღვარი, საირადარი.

(Дѣла грузинскія, Гл. Арх. М. И. Д. 1768 _ 71 г.)
